

Μορφές οργάνωσης και δράσης του «εργατικού» αθλητισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

του Μανώλη Χουμεριανού

1. Εισαγωγή

Τόσο η Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία το 1917 όσο και άλλες κοινωνικές κινητοποιήσεις και επαναστάσεις που εκδηλώνονται στην Ευρώπη από το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αναδεικνύουν κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες συνδεδεμένες με την ανάπτυξη του σοσιαλιστικού και κομμουνιστικού κινήματος. Στο πλαίσιο αυτών των διεργασιών αποκτά ιδιαίτερη σημασία ο κοινωνικός και πολιτικός ρόλος της εργατικής τάξης. Την ίδια περίοδο, δρομολογούνται ποικίλες πολιτικές δράσεις αλλά και παρεμβάσεις σε διάφορες εκφάνσεις των ανθρώπινων δραστηριοτήτων συμπεριλαμβανομένων των φυσικών δραστηριοτήτων και του αθλητισμού.¹

Με σχετικά γρήγορους ρυθμούς και κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, ο αθλητισμός γίνεται αντιληπτός ως ένας αποδοτικός τρόπος μετάδοσης των «αρχών της επανάστασης» στις εργατικές τάξεις της Ευρώπης. Ήδη το 1921, ιδρύεται η Red Sport International (RSI ή Sportintern), η οποία, υπαγόμενη στο τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς των Νέων, αποτέλεσε λειτουργική οργάνωση της Communist International (ή Comintern). Η οργάνωση συνέβαλε τόσο στην εξάπλωση του εργατικού αθλητικού κινήματος σε πολλές χώρες της ηπείρου, όσο και στην καθιέρωση του όρου «εργατικός αθλητισμός» από το κομμουνιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου.²

¹ Ήδη από το 1918, με σχετικό διάταγμα, οι Μπολσεβίκοι σχηματοποιούν το νέο ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο της φυσικής αγωγής στην εκπαίδευση, αφού, κατά τον Λένιν, ο αθλητισμός, η φυσική άσκηση και η αναψυχή των νέων, αποτελούν αναπόσπαστα μέρη μιας ολοκληρωμένης ζωής. Grant et al. 2008: 71.

² Γουνο 2001: 23.

Η διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα και η ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας (1918), το οποίο μετονομάζεται σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (1924) συνδεδεμένο με τις αρχές της Γ΄ Κομμουνιστικής Διεθνούς, διαμορφώνουν τους όρους εμφάνισης του εργατικού αθλητισμού και στην Ελλάδα. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, ο εργατικός αθλητισμός, ακολουθώντας το παράδειγμα που υποδείκνυε η Κόκκινη Αθλητική Διεθνής, εγγράφεται στα μέσα ενίσχυσης του νεοσύστατου ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος. Αυτή η εισαγόμενη μορφή πολιτικής δράσης αναδεικνύει ένα νέο πλαίσιο αξιών άμεσα συνυφασμένο με την ιδεολογία και τις πολιτικές στοχεύσεις του κινήματος, μέσα στο οποίο εντάσσεται ο αθλητισμός και νοηματοδοτούνται οι χρήσεις του.

Το παρόν άρθρο πραγματεύεται τη συγκρότηση των πρώτων μορφών οργάνωσης του εργατικού αθλητισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, όπως και την ανάπτυξη ποικίλων δραστηριοτήτων και δημόσιων παρεμβάσεων. Ειδικότερα, επιχειρείται η διερεύνηση των πρώτων μορφών κεντρικής οργάνωσης του λεγόμενου «εργατικού» ή «εργατοαγροτικού» αθλητισμού (ΟΕΑ), η δημιουργία των πρώτων «εργατικών» αθλητικών σωματείων και οι δράσεις τους, καθώς και η συγγραφική δράση που αναφέρεται στη νοηματοδότηση του «άλλου» αθλητισμού, δηλαδή του «αστικού».

Οι αναφορές της μελέτης στηρίζονται κυρίως στη σχετική βιβλιογραφία όπως και σε πρωτογενείς πηγές, δηλαδή σε υλικό που προέρχεται από τα σημαντικότερα έντυπα διάδοσης των κομμουνιστικών ιδεών ή από άλλα αρχεία (βλ. παρακάτω). Ακόμη, λαμβάνουν υπόψη τους και τα πορίσματα σχετικών εργασιών του συγγραφέα που δημοσιεύτηκαν πρόσφατα ή τελούν υπό δημοσίευση, αναδεικνύοντας παράλληλα νέες πτυχές και νέα ιστορικά τεκμήρια γύρω από το επίμαχο ζήτημα. Το χρονικό πλαίσιο της μελέτης οριοθετείται κυρίως από το 1926 μέχρι το 1935, χρονικό διάστημα κατά το οποίο στα υπό εξέταση έντυπα πυκνώνουν οι αναφορές για τις δράσεις του εργατικού αθλητισμού. Σημαντικό μέρος της ανάλυσης εστιάζει στις προσπάθειες πολιτικής διαχείρισής του από τους εμπλεκόμενους κομμουνιστές της περιόδου. Εστιάζει, ακόμη, στο εγχείρημα συγκρότησης ισχυρών πολιτικο-ιδεολογικών ταυτοτήτων στους δημόσιους αθλητικούς χώρους (αθλητικούς συλλόγους, γήπεδα κλπ.), όπου οι νέοι αποτελούν προνομιακό πεδίο παρέμβασης.

Τέλος, επιλέξαμε να καταθέτουμε αυτούσιους διάφορους όρους που χρησιμοποιούν οι ίδιοι οι συγγραφείς κειμένων/τεκμηρίων τα οποία φιλοξενούνται σε κομμουνιστικά έντυπα της περιόδου, θέτοντάς τους σε εισαγωγικά (πχ. «εργατικός», «αστικός» αθλητισμός, «φασιστικοποίηση», «μιλιταριστικοποίηση» της νεολαίας, «καπιταλιστές» ή «μπουρζουάδες» κλπ.) Η επιλογή αυτή έγινε προκειμένου να καταδείξουμε τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι οι εμπλεκόμενοι οριοθετούν έννοιες και νοήματα στον πολιτικό τους λόγο.

2. Ο αθλητισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και οι προσεγγίσεις του ΚΚΕ για την αθλητική δραστηριότητα

Οι αλλαγές που σημειώνονται στην Ελλάδα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα (εκβιομηχάνιση, αστικοποίηση, δημογραφικές εξελίξεις) οδηγούν και σε νέες μορφές κοινωνικότητας. Η εμφάνιση των σπορ ως φαινόμενου της νεωτερικότητας συμβάλλει στη συγκρότηση αθλητικών σωματείων από ανθρώπους ή δίκτυα προερχόμενα από τα αστικά στρώματα της εποχής. Επιπλέον, η σωματική άσκηση ενισχύει τον ηθικοποιητικό χαρακτήρα της, υιοθετώντας τα νεωτερικά χαρακτηριστικά της υγείας και ευρωστίας που την καθιστούν οργανικό μέρος της εκπαίδευσης των νέων.³

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου εκτυλίσσονται κρίσιμα γεγονότα, όπως η καταστροφή του 1922 και το προσφυγικό ζήτημα, οι συνεχόμενες πολιτειακές και πολιτικές κρίσεις, η διεύρυνση της βιομηχανικής παραγωγής και η ανάπτυξη ενός δυναμικού βιοτεχνικού/βιομηχανικού προλεταριάτου, η οικονομική κρίση, οι αλλαγές στις παραγωγικές σχέσεις, η εμφάνιση νέων ιδεών, η ίδρυση του ΚΚΕ κλπ. Τα παραπάνω δρομολογούν ταχύρρυθμες εξελίξεις που οδηγούν σε σημαντικούς κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς.⁴

Στο πλαίσιο των διεργασιών που ωθούν οι παραπάνω εξελίξεις, ο αθλητισμός, παρά το γεγονός ότι αναπτύσσεται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, εμφανίζεται δυναμικά στον αστικό χώρο μετά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Η μαζική δημιουργία αθλητικών σωματείων (κυρίως ποδοσφαιρικών), η καλλιέργεια νέων αθλημάτων, η ίδρυση αθλητικών ομοσπονδιών, η συχνότερη παρουσία των γυναικών σε αθλητικούς χώρους, η εμφάνιση αθλητικών ομάδων εργαζομένων με την παρότρυνση εργοδοτών, είναι φαινόμενα που εντάσσονται στις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις οι οποίες εξυφαίνονται μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922.⁵ Πρόκειται για μια περίοδο στη διάρκεια της οποίας η κοινωνική διάχυση του αθλητισμού ευνοεί την ολοένα και μεγαλύτερη συμμετοχή των λαϊκών στρωμάτων σε αθλητικές εκδηλώσεις. Οι αλλαγές που προήλθαν από τις προαναφερόμενες εξελίξεις (οικονομικές, πολιτισμικές, πολιτικές) συνέβαλαν στη διαμόρφωση νέων εργασια-

³ Κουλούρη 1997: 43. Τσούμας, Θ. 2016: 171-205.

⁴ Τσούμας & Χουμεριανός 2022: 334. Για την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1930, βλέπε, Μηλιός 2010, στο, Μωυσίδης & Σακελλαρόπουλος (επιμ.): 272-275. Για το ίδιο, Σακελλαρόπουλος 1993, στο, Σακελλαρόπουλος (επιμ.): 222-225. Επίσης, Παπαδημητρίου 2012: 111-148.

⁵ Για την ενδεικτική περίπτωση της σχέσης ανάμεσα στα δίκτυα της παράταξης του Βενιζέλου και των διεργασιών ίδρυσης του ΠΑΟΚ, βλέπε, Τσιptsios 2018. Για την αθλητική δράση του Μεσοπολέμου και τα προσφυγικά αθλητικά σωματεία, Βλ. Μπαλτάς 2021: 45-82 και 85-260. Τσούμας & Χουμεριανός 2017: 27-31, Γάσιος 2015, στο Ζαϊμάκης & Φουρναράκη (επιμ.): 236-242, Κυπριανός & Χουμεριανός 2009: 36.

κών σχέσεων, στην οργάνωση της αστικής κοινωνικότητας και στην υιοθέτηση του αθλητισμού ως πρακτικής του ελεύθερου χρόνου από την εργατική τάξη.⁶

Την ίδια περίοδο, οι ελληνικές κυβερνήσεις επιχειρούν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους κάθε μορφή αθλητικής δραστηριότητας. Για την ευόδωση αυτού του σκοπού ψηφίζεται σειρά νομοθετημάτων, ενώ συγκροτούνται κρατικές υπηρεσίες για να εξυπηρετήσουν την εποπτεία του αθλητισμού.⁷ Σχετικές νομοθετικές πρωτοβουλίες προς την ίδια κατεύθυνση αναλαμβάνονται και κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου.⁸ Τα προηγούμενα χρόνια, τον χώρο του αθλητισμού επόπτευαν δυο οργανισμοί, η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (ΕΟΑ), η οποία ήταν η κύρια αθλητική αρχή και ο ΣΕΑΓΣ (Σύνδεσμος Ελληνικών Αθλητικών Γυμναστικών Σωματείων). Οι μεταξύ τους σχέσεις τους προσδιορίζονταν εν πολλοίς από τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου.⁹

Η μαζική ανάπτυξη των αθλητικών δραστηριοτήτων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου προσελκύει το ενδιαφέρον των στελεχών του ΚΚΕ, κυρίως, από το 1925 και έπειτα. Από τότε, το ζήτημα του αθλητισμού αξιολογείται ικανό να απασχολήσει τον κομματικό μηχανισμό, του οποίου όμως οι προοπτικές δράσης στο εν λόγω πεδίο είναι περιορισμένες. Από τη μια οι οργανωτικές και οικονομικές αδυναμίες, οι πιέσεις και διώξεις, η ασαφής εικόνα γύρω από τα θέματα αθλητισμού στην Ελλάδα, συνθέτουν ένα καθόλου ευνοϊκό τοπίο για συστηματική πολιτική δράση σε μαζικούς, δημόσιους αθλητικούς χώρους. Από την άλλη, παρά τις δυσμενείς συνθήκες, διατυπώνονται προτάσεις δράσης και θεωρήσεις για τη μορφή που θα έπρεπε να αποκτήσει ο («εργατικός» ή «εργατοαγροτικός») αθλητισμός σε σχέση με το πολιτικό και ιδεολογικό περιεχόμενο που αποδίδουν στη χρήση του οι κομμουνιστές της περιόδου.¹⁰ Οι επιμέρους ιδεολογικές διαμεσολαβήσεις που επιδέχονται αυτές οι θεωρήσεις συνδέονται κυρίως με τις τοποθετήσεις της Κόκκινης Αθλητικής Διεθνούς (Σπορτιντέρν) για τον αθλητισμό (βλ. παρακάτω). Θα επηρεαστούν ακόμη από εσωτερικές ιδεολογικές/πολιτικές αντιπαραθέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό του ΚΚΕ, οι οποίες με τη σειρά τους επηρεάζονται από αντίστοιχες που εξελίσσονται στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα της περιό-

⁶ Τσούμας & Χουμεριανός 2022: 335. Βλ. επίσης, Choumerianos & Tsoumas 2023.

⁷ Ενδεικτική είναι η δημιουργία της ΔΕΦΑ (Διεύθυνσις Εθνικής Φυσικής Αγωγής), η οποία υπάχθηκε στο υπουργείο στρατιωτικών κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Θ. Πάγκαλου. Βλ. Μανιτάκης 1962: 486-487.

⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε το νόμο 4371 (1929) σύμφωνα με τον οποίο οι εξωσχολικές δραστηριότητες υπάγονταν στο Τμήμα Σωματικής Αγωγής του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων. Τον ίδιο προσανατολισμό είχε και ο νόμος 5620 του 1932, σύμφωνα με τον οποίο αυστηροποιούνταν τα κριτήρια αναγνώρισης των αθλητικών σωματείων από του Υπουργείου Παιδείας. Βλ. σχετικά, Μπαλτάς 2021: 46-51.

⁹ Κουλούρη 1997: 150-151.

¹⁰ Καλαφάτης 1998: 30-31.

δου.¹¹ Εξάλλου, εκείνη την περίοδο, η Communist International (Comintern) βρίσκεται αντιμέτωπη με μια σειρά από συνολικότερα ζητήματα, όπως η αποτυχία εξάπλωσης της επανάστασης στην Ευρώπη, η άνοδος του φασισμού, η μη συμβατότητα χαρακτηριστικών των αντιαποικιοκρατικών αγώνων με γενικότερες ιδεολογικές αρχές, οι πολλαπλές κοινωνικές πραγματικότητες που έχουν να αντιμετωπίσουν τα κομμουνιστικά κόμματα σε διάφορες χώρες, οι διαφορετικές οργανωτικές δυνατότητές τους, κλπ. Τα σύνθετα προβλήματα καθώς και οι διαφορετικές συνθήκες μέσα στις οποίες θα πρέπει να αναζητηθούν λύσεις οδηγούν τη Διεθνή, σε κάποιες περιπτώσεις, στην έκδοση ρευστών κατευθύνσεων προς τα κομμουνιστικά κόμματα. Το εγχείρημα εφαρμογής αυτών των κατευθύνσεων αποκτά ιδιαίτερη δυσκολία στο πλαίσιο των ισχυουσών τοπικών συνθηκών.¹²

Την περίοδο που πραγματευόμαστε, η εμπλοκή των κομμουνιστών με τον αθλητισμό συνδέεται περισσότερο με τη στήριξη αθλητικών σωματείων και ποδοσφαιρικών ομάδων που δραστηριοποιούνται κυρίως σε προσφυγικά σημεία του Πειραιά και της Αθήνας. Την ίδια περίοδο, στο επίκεντρο της δράσης τους βρίσκεται και η στήριξη «ανεπίσημων» αθλητικών συλλογικοτήτων.¹³ Από τα μέσα της δεκαετίας του '20 και για τα επόμενα δέκα περίπου χρόνια, η απόφαση των στελεχών του κόμματος για διαρκή παρουσία σε χώρους εργασίας και γενικότερα σε μαζικούς κοινωνικούς χώρους προσδιορίζει την ανάπτυξη του «εργατο/αθλητικού» κινήματος. Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία οι δράσεις του εγγράφονται στο εγχείρημα προσέγγισης ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων και ιδίως της εργατικής τάξης.¹⁴

¹¹ Ενδεικτικό είναι το γεγονός υιοθέτησης διαφορετικών πολιτικών γραμμών και η δημιουργία διαφόρων «ρευμάτων», εκείνη την εποχή (η γραμμή του «σοσιαλφασισμού», η αντιπαράθεση με το τον «ρεφορμιστικό σοσιαλισμό», οι απόψεις για την «εργατοαγροτική κυβέρνηση», η ενίσχυση της θέσης, από το 1934 και μετά, ότι οι επικείμενες επαναστατικές διεργασίες στο εργατο-αγροτικό χώρο στην Ελλάδα, μπορούν να αποκτήσουν και αστικό-δημοκρατικό χαρακτήρα που γρήγορα θα οδηγήσουν σε προλεταριακή σοσιαλιστική επανάσταση κλπ.). Για τα παραπάνω βλέπε ενδεικτικά, Δάγκας 2003, Ελεφάντης 1999, Λιάκος 1993: 118, Λιβιεράτος 1996, Χουμεριανός, Μ. 2004, στο Παναγιωτόπουλος (επιμ.): 59, 61.

¹² Βλ. Σακελλαρόπουλος & Χουμεριανός 2021: 81-88. Επίσης, Choumerianos & Sakellaropoulos 2019: 121.

¹³ Ως «ανεξάρτητα», «ανεπίσημα» ή «μη αναγνωρισμένα» θεωρούνταν τα αθλητικά σωματεία που, σύμφωνα με το νόμο 281 του 1914 «περί σωματείων», πληρούσαν τις προϋποθέσεις σύστασης και λειτουργίας τους, χωρίς ωστόσο να έχουν καταχωρηθεί στο αρμόδιο Πρωτοδικείο και στο «βιβλίο ανεγνωρισμένων σωματείων». Βλ. Choumerianos & Tsoumas 2023. Βλ. επίσης, Καλαφάτης 1998, Τσιντζιλώνης 1989: 192-193 και Γάσιος 2015: 244-245.

¹⁴ Για τα χαρακτηριστικά της εργατικής τάξης του Μεσοπολέμου, Βλ. Σακελλαρόπουλος 2003: 176-179. Από το 4ο Συνέδριο της Ομοσπονδίας Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας - ΟΚΝΕ (αρχές 1929), τονίζεται το έντονο ενδιαφέρον για ζητήματα που

3. Δράσεις οργανωτικής συγκρότησης του «εργατοαγροτικού» αθλητισμού

Μετά την πτώση του καθεστώτος Πάγκαλου (καλοκαίρι 1926) και τον περιορισμό των κατασταλτικών μέτρων που είχε λάβει για την αντιμετώπιση του «κομμουνιστικού κινδύνου», το ΚΚΕ εντείνει τις προσπάθειες ανασύνταξης των οργανώσεών του. Στόχος ήταν η επίτευξη ετοιμότητάς τους, να ασκούν δράσεις πολιτικής επιρροής σε χώρους εργασίας και γενικότερα σε δημόσιους χώρους.¹⁵ Στο πλαίσιο αυτό, σημαντική δράση αναπτύσσει η ιδρυθείσα από το 1922 Ομοσπονδία των Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας (ΟΚΝΕ). Η Ομοσπονδία συγκροτεί το δικό της πανελλήνιο δίκτυο οργανώσεων επιχειρώντας τη συνένωση μικρότερων σοσιαλιστικών ομάδων νεολαίας σε μια πανελλαδική οργάνωση με ενιαία πολιτική και οργανωτική καθοδήγηση.¹⁶ Παράλληλα το ΚΚΕ, επιχειρώντας να ανταποκριθεί στις προγραμματικές κατευθύνσεις της Γ' Διεθνούς με την οποία είχε συνδεθεί από τα τέλη του 1924,¹⁷ αρχίζει να ενδιαφέρεται για τη σύνδεση με τη νεολαία και μέσω παρεμβάσεών του στο πεδίο του αθλητισμού. Το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα έχει ήδη αναγνωρίσει τη δυνατότητα του αθλητισμού να συσπειρώνει και να «διαπαιδαγωγεί» τις μάζες ενισχύοντας έτσι την ταξική πάλη. Η ΚΑΔ (Sportintern - 1921), ως τμήμα της Γ' Διεθνούς, είναι άμεσα ευθυγραμμισμένη με την πολιτική γραμμή του κομμουνιστικού κινήματος και αναπτύσσει γρήγορα το δικό της δίκτυο στους κόλπους του οποίου εντάσσεται και το ελληνικό τμήμα. Τα μέλη της δηλώνουν εξ αρχής την πρόθεσή τους να συνδεθούν με την κοινωνία των εργαζόμενων και μέσω των αθλητικών δραστηριοτήτων. Αρχικά, στις μέριμνες τους είναι η προσέγγιση αθλητικών σωματείων στα οποία ασκούσαν επιρροή σοσιαλιστικές και άλλες κομμουνιστικές οργανώσεις. Στη συνέχεια, η οργάνωση επιχειρεί να διαμορφώσει όρους συγκρότησης εργατικών αθλητικών συλλόγων που θα λειτουργούσαν ως πολιτικές οργανώσεις υπό τον έλεγχο των κομμουνιστικών κομμάτων τα οποία υπάγονταν στη Γ' Διεθνή. Η κίνηση αυτή έρχεται ως απάντηση στη δράση της Σοσιαλιστικής Εργατικής Διεθνούς των Σπορ και ως προσπάθεια να υποτιμηθεί ο ρόλος της.¹⁸ Κλιμακώνοντας τη δράση της την επόμενη δεκαετία, η Sportintern

συνδέονται με την άθληση και γενικότερα με την ψυχαγωγία της εργαζόμενης νεολαίας. Βλ. Τσιντζιλώνης 1989: 173.

¹⁵ Τσούμας & Χουμεριανός 2022: 343-344.

¹⁶ Ήδη στο τρίτο Τακτικό συνέδριο του ΚΚΕ, τον Μάρτιο του 1927, αποφασίζεται η ενίσχυση «της δουλειάς του Κόμματος» στην ΟΚΝΕ και την ανάπτυξη στη νεολαία. Για την ίδρυση και τη λειτουργία της Ομοσπονδίας, βλ. ενδεικτικά, Τσιτζιλώνης 1989.

¹⁷ Βλ. Χουμεριανός 2004: 51-53.

¹⁸ Wheeler 1978: 191-210. Ωστόσο από τα μέσα της δεκαετίας του '30 και παρά τις θεωρητικές και πολιτικές τους διαφορές, οι δυο οργανώσεις θα συνεργαστούν (συνδιοργάνωση της ματαιωμένης λόγω του ισπανικού εμφυλίου 3^{ης} Σπαρτακιάδας του

(και η «ρεφορμιστική» Σοσιαλιστική Εργατική Διεθνής) πρωταγωνιστεί στη διοργάνωση μιας σειράς Σπαρτακιάδων και Ολυμπιακών Αγώνων Εργαζομένων, επιχειρώντας να τις προβάλει ως «εναλλακτικό» αντίβαρο των επίσημων, «αστικών», Ολυμπιακών Αγώνων.¹⁹ Έτσι, μέσα από τις προαναφερόμενες οσμώσεις και διεργασίες, ο εργατικός αθλητισμός αναδεικνύεται σε προνομιακό πεδίο πολιτικής παρέμβασης και οργανωτικής ανάπτυξης.

Στην Ελλάδα, κυρίως μετά τα γεγονότα του 1922 και την άφιξη των προσφύγων, οι Έλληνες κομμουνιστές αρχίζουν να διαβλέπουν τη σημασία της σταδιακής διάχυσης του αθλητισμού και ειδικότερα του ποδοσφαίρου στα λαϊκά στρώματα. Ενδεικτική είναι μια επιστολή της Εκτελεστικής Επιτροπής του ΚΚΕ προς την Κεντρική Επιτροπή της ΟΚΝΕ που δημοσιεύεται στον *Ριζοσπάστη* το καλοκαίρι του 1926. Στην επιστολή γίνεται λόγος για τη σημαντική ανάπτυξη του αθλητισμού στην Ελλάδα, ενώ τονίζεται με έμφαση το έντονο ενδιαφέρον που επιδεικνύουν για τις αθλητικές δραστηριότητες οι εφημερίδες τόσο της Αθήνας όσο και της περιφέρειας. Διαπιστώνεται ότι οι αναφορές για την εξέλιξη διαφόρων αθλημάτων (γίνεται λόγος για ποδόσφαιρο, βόλεϋ κλπ.) και αθλητικών διοργανώσεων διαρκώς πληθαίνουν.²⁰

Μέσω της ίδιας επιστολής και με βάση τη διεθνή κομμουνιστική πρακτική, ανατίθεται στην ΟΚΝΕ (Ιούλιος 1926) η συγκρότηση του «προλεταριακού αθλητισμού». Ως σκοπός του ορίζεται η δημιουργία αθλητικών οργανώσεων που να προβάλλουν τις ιδεολογικές αρχές του κόμματος και να επικοινωνούν τις θέσεις του κυρίως στους εργάτες, στον αγροτικό κόσμο και στην εργαζόμενη νεολαία. Μακροπρόθεσμος στόχος ορίζεται η ετοιμασία «[...] ρωμαλέων και γυμνασμένων προλεταρίων για τον αγώνα της εργατικής τάξης».²¹ Ο τρόπος οργάνωσης του εργατικού αθλητισμού συσχετίζεται με την αποκτηθείσα εμπειρία παλαιότερων λαϊκών κινητοποιήσεων, αλλά και με την εμπειρία της διεθνούς πρακτικής.

Σε αυτό το πλαίσιο αποφασίζεται η ίδρυση της Ομοσπονδίας Εργατικού Αθλητισμού (ΟΕΑ) της οποίας η λειτουργία εκκινεί ουσιαστικά το 1928 (τυπική ίδρυση το 1930). Η οργάνωση αργότερα μετονομάζεται σε Ομοσπονδία Εργατοαγροτικού Αθλητισμού, με βάση το πνεύμα της ενσωμάτωσης της πολιτικής του ενιαίου μετώπου εργατών αγροτών που προωθεί η Κομιντέρν και υιοθετεί το ΚΚΕ με το σύνθημα της «εργατοαγροτικής κυβέρνησης». Η ΟΕΑ είναι μια νέα αυτοτελής δομή συγκροτούμενη από την ΟΚΝΕ, η οποία διατηρεί δικό της δίκτυο κατευθυνόμενο από το κομμουνιστικό κίνημα, όπως και

1936), στο πλαίσιο της συγκρότησης των ενιαίων αντιφασιστικών μετώπων. Για τα παραπάνω, βλ. Γουνότ 2001: 23-39.

¹⁹ Γουνότ 2001, όπ.π.

²⁰ Για τα παραπάνω, βλέπε, «Γράμμα της Εκτελεστικής Επιτροπής του ΚΚΕ προς την ΚΕ της ΟΚΝΕ, 2 Ιουλίου 1926», *Ριζοσπάστης*, 2 Ιουλίου 1926.

²¹ Για τα παραπάνω, βλέπε και *Βιβλιοθήκη του Νέου Δευνιστή*, 1928/07/01-1928/08/01, αρ. 14-15: 72.

έντυπο/όργανο του «εργατικού» αθλητισμού. Το έντυπο διατηρούσε τον χαρακτηριστικό τίτλο «Εργατικά σπορ» και η διανομή του γινόταν είτε μέσω πρακτορείων είτε κατά τη διάρκεια των αθλητικών εκδηλώσεων. Η ύλη του αναφερόταν σε τοπικές ή διεθνείς συναντήσεις των «Κόκκινων Σπορ», σε αποφάσεις αθλητικών εργατικών συνεδριάσεων, ενώ συχνά δημοσιεύονταν οδηγίες για την καλύτερη λειτουργία των αθλητικών οργανώσεων. Εκτός από το συγκεκριμένο έντυπο, αρκετές δημοσιεύσεις σχετικές με τον εργατικό αθλητισμό βρίσκουμε και στον *Ριζοσπάστη*, στη *Νεολαία* (όργανο της ΟΚΝΕ), στη *Βιβλιοθήκη του Νέου Λενινιστή*, στον *Νέο Λενινιστή* κλπ.²²

Σύμφωνα, με τον Κώστα Λουλέ (1929) ο οποίος διατελεί γενικός γραμματέας της ΟΕΑ από το 1928 μέχρι το 1929-30, η ανάγκη λειτουργίας ενός φορέα υλοποίησης των στόχων του εργατικού αθλητισμού, όπως η ΟΕΑ, είναι επιτακτική. Ανακλύπει από τις ίδιες τις συνθήκες, αφού σκοπός του εργατικού αθλητισμού θα είναι η υποστήριξη της εξάσκησης της εκμεταλλεζόμενης νεολαίας «για τη ταξική συνειδητοποίησή της», όπως και της ιδεολογικής προετοιμασίας της προκειμένου να αγωνιστεί ενάντια σε κάθε πόλεμο.²³

Σε οργανωτικό επίπεδο, η ΟΕΑ θα πλαισίωνε την ίδρυση μαζικών αθλητικών σωματείων. Μέσω αυτών θα προσελκύνονταν κυρίως νέοι άνθρωποι με στόχο να ασπαστούν τις θέσεις και την ιδεολογία του Κομμουνιστικού Κόμματος, Όπου αυτό θα ήταν ανέφικτο, θα επιχειρείτο η δημιουργία «κόκκινων φραξιών» μέσα σε «αστικούς» αθλητικούς συλλόγους, οι οποίες θα αξιοποιούσαν μια κατάλληλη συγκυρία προκειμένου να προωθήσουν τις πολιτικές θέσεις του Κόμματος (σύμφωνα με την προτεινόμενη μεθοδολογία της Red Sport International).²⁴

Ανώτερο όργανο διοίκησης της νέας Ομοσπονδίας ορίζεται η Κεντρική Οργανωτική Επιτροπή (ΚΟΕ) η οποία στελεχώνεται από εκπροσώπους διαφόρων Περιφερειακών Ενώσεων του Εργατικού Αθλητισμού (ΠΕΕΑ). Οι τελευταίες συγκροτούνται από μέλη εργατικών αθλητικών σωματείων των περιφερειών στις οποίες υπάγονται.²⁵ Στον αρχικό πυρήνα αυτών των Ενώσεων συμμετέχουν κυρίως μέλη της κομμουνιστικής νεολαίας. Στόχοι τους είναι η ίδρυση νέων εργατικών αθλητικών ομίλων στην περιφέρεια, η συσπείρωση των εργατών αθλητών, η αποκοπή τους από τα «αστικά σωματεία» και η ένταξή τους σε εργατικά αθλητικά σωματεία που συγκαταλέγονται στο χώρο

²² Βλ. Λαμπράκης 2013. Για την ΟΕΑ, βλ. γενικότερα, Τσούμας & Χουμεριανός 2022: 344-345. Καλαφάτης 1998. *Βιβλιοθήκη του Νέου Λενινιστή*, όπ.π.

²³ . [Γ. ΟΕΑΣ], «Αστικός αθλητισμός και милитаризμός», *Ριζοσπάστης*, 25 Απριλίου 1929:

³.
²⁴ . Choumerianos, M. & Tsoumas, Th. (2023), “Accounts of ‘worker’ and ‘bourgeois’ sport in Greek Interwar Communist Publications (1926-1936)”, όπ.π.

²⁵ Βλ. «Θέσεις της Κ.Ο.Ε. της Ομοσπονδίας Εργατικού Αθλητισμού της Ελλάδος», *Ριζοσπάστης*, 17 Μαρτίου 1928: 3 και «Η ίδρυση Π.Ε. στο Βόλο», *Ριζοσπάστης*, 4 Οκτωβρίου 1929: 2.

της ΟΕΑ. Κρίσιμος ακόμη στόχος θεωρείται και ο έλεγχος «ανεπίσημων» αθλητικών σωματείων, με έντονη δραστηριότητα μέσω της διείσδυσης μελών των κομμουνιστικών οργανώσεων.²⁶

Η επικοινωνία της Ομοσπονδίας με τις ΠΕΕΑ επιτυγχάνεται με την έκδοση εγκύκλιων οδηγιών που αποστέλλονται από την Κεντρική Επιτροπή της ΟΕΑ. Το θεματικό περιεχόμενο αυτής της επικοινωνίας αφορά οργανωτικά ζητήματα του κινήματος, απόψεις για την ανάπτυξη δράσεων, οδηγίες για τη συλλογή πληροφοριών σχετικών με τη δυναμική αθλητικών οργανώσεων, εκτιμήσεις για τις ισχύουσες συνθήκες σε διάφορες περιοχές κλπ.²⁷ Με βάση τη συγκέντρωση στοιχείων όπως τα προαναφερόμενα, αποκαλύπτονται σημαντικές δράσεις Περιφερειακών Ενώσεων, όπως για παράδειγμα της Θεσσαλίας.²⁸

Η συνεργασία της ΟΚΝΕ με την ΟΕΑ προβλεπόταν να είναι μόνιμη και σταθερή. Θα τη διασφάλιζε η συγκρότηση μικτών επιτροπών οι οποίες θα μεριμνούσαν για τη διαχείριση διαφόρων εκκρεμοτήτων (σύγκληση συνελεύσεων, οργάνωση συμμετοχής σε Σπαρτακιάδες, συναντήσεις με διάφορους «ανεπίσημους» ομίλους ώστε να πειστούν τα μέλη τους να προσχωρήσουν στην ΟΕΑ, ίδρυση νέων συλλόγων κυρίως σε εργοστάσια κλπ.).²⁹

Ωστόσο, η ΟΕΑ, είχε να αντιμετωπίσει ποικίλες αντικειμενικές δυσκολίες, αλλά και εσωτερικές αντιπαραθέσεις. Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται οι οργανωτικές αδυναμίες του κινήματος, η έλλειψη ισχυρού ενδιαφέροντος από τα μέλη των σωματείων, η έλλειψη κατάλληλων αγωνιστικών χώρων για την ανάπτυξη δράσεων, η οικονομική δυσπραγία, όπως και πράξεις βίας και εκφοβισμού από τις τοπικές αρχές.³⁰ Όσον αφορά τις εσωτερικές αντιπαραθέσεις, τις αιτίες τους μπορούμε να τις αναζητήσουμε στη μειωμένη αναγνώριση των αθλητικών δραστηριοτήτων ως μέσων προετοιμασίας της «προλεταριακής επανάστασης». Ενδεικτική είναι η δημοσίευση κειμένου στον *Ριζοσπάστη* τον Ιούνιο του 1929, στο οποίο καταγράφονται διάφορα ζητήματα δυσλειτουργιών της Ομοσπονδίας. Μεταξύ των άλλων, ο συντάκτης

²⁶ Βλ. «Το κόκκινο спор. Ποιος ο ρόλος και η σημασία του μέσα στο εργατικό κίνημα», *Ριζοσπάστης*, 4 Σεπτεμβρίου 1927: 3.

²⁷ *Ριζοσπάστης*, 14 Ιουλίου 1929: 3.

²⁸ Βλ. Τσούμας & Χουμεριανός 2022: 345.

²⁹ Βλ. «Δουλειά για την Κόκκινη Σπαρτακιάδα», *Νέος Λενινιστής*, αρ. 23, Φεβρ.-Μάρτιος 1931: 10.

³⁰ Συχνές ήταν οι συλλήψεις και οι διώξεις εργατών βάσει του νόμου «περί Ιδιώνυμου». Ενδεικτικά αναφέρουμε τη διενέργεια προληπτικών συλλήψεων κομμουνιστών στην πόλη του Βόλου, με σκοπό την αποφυγή ταραχών στις εκδηλώσεις για την επέτειο της 1ης Μαΐου. *Η Θεσσαλία*, 25 Απριλίου 1930: 3. Σχετικά με τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε το εγχείρημα συγκρότησης του «εργατικού спор», είναι χαρακτηριστικές οι συνεχείς εκκλήσεις για την αποστολή των συνδρομών, οικονομικών ενισχύσεων και για την οργάνωση εράνων ώστε να ευοδωθεί η αποστολή αθλητών της ΟΕΑ στη Σπαρτακιάδα της Μόσχας. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 19 Ιουλίου 1928: 2.

του κειμένου κάνει λόγο για σοβαρές οργανωτικές ελλείψεις στα τμήματα της ΟΕΑ, όπως και για «διοικητική αστάθεια» που τροφοδοτείται από την έλλειψη «θέλησης και απαιτούμενης πρωτοβουλίας». Σύμφωνα πάντα με τον γράφοντα, πολλά στελέχη της Ομοσπονδίας «[...] δεν κατανόησαν βαθειά τον ρόλο του εργατικού αθλητισμού μέσα στους ταξικούς αγώνες της εργατικής τάξης» με αποτέλεσμα να μην κάνουν «[...] καμμία συστηματική δουλειά για το ξεσκέπασμα των φασιστικών συλλόγων, για το σμπαραλίασμά τους, και το τράβηγμα των νέων μέσα στις γραμμές τους».³¹ Ακόμη, διατείνεται ότι η ΟΕΑ δεν έδωσε την απαιτούμενη σημασία στην πιθανή ίδρυση «αγροτικών (αθλητικών) ομίλων», ώστε να προσελκύσει νέους αγρότες στις επαρχίες.³²

Οι δημοσιεύσεις κειμένων με κριτικό περιεχόμενο θα συνεχιστούν και τα επόμενα χρόνια. Στα περισσότερα από αυτά, συνήθως στηλιτεύονται οι υπεύθυνοι των «εργατοαγροτικών» αθλητικών οργανώσεων αλλά και κομματικά στελέχη για ελλιπείς δράσεις και υποτίμηση της σημασίας των παρεμβάσεων στον χώρο του αθλητισμού. Ενδεικτικό είναι άρθρο που δημοσιεύεται στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ΚΟΜΕΠ)* το 1934, του οποίου ο συγγραφέας διατυπώνει την άποψη ότι το Κόμμα δε στηρίζει όσο θα έπρεπε την ΟΕΑ. Επιχειρεί μάλιστα να θεμελιώσει αυτή την άποψη υποστηρίζοντας ότι πολλά στελέχη διακατέχονται από την αντίληψη ότι η ΟΕΑ δεν εξυπηρετεί κανένα σκοπό και γι' αυτό κάποιοι «σύντροφοι» φθάνουν στο σημείο ακόμα και να παρεμποδίζουν τη λειτουργία της. Επικαλείται, μάλιστα, περιστατικό παρεμπόδισης της προπόνησης εργατών παλαιστών από «[...] τους συντρόφους του Ενωτικού της Αθήνας», στη Λέσχη της πρωτεύουσας.³³ Στη συνέχεια αντιπαραθέτει την υποτίμηση του ρόλου του αθλητισμού εκ μέρους κομματικών στελεχών σε σχέση με το πώς κατανοεί η «κεφαλαιοκρατία» τη σημασία και τις χρήσεις του. Οι εκπρόσωποι της «κεφαλαιοκρατίας» εμφανίζονται να αντιλαμβάνονται τη σημασία του αθλητισμού σε σχέση με την επιρροή που μπορούν να αποκτήσουν μέσω αυτού πάνω στη νεολαία. Αυτό εξηγεί τις προσπάθειές τους να ιδρύσουν «φασιστικές αθλητικές οργανώσεις νέων». Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση της Λάρισας, όπου με πρωτοβουλία του Β' Σώματος Στρατού και της Νομαρχίας ιδρύεται η «Αθλητική Ένωση Λαρίσης». Μάλιστα, ο αρθρογράφος επικαλείται έγγραφο της «φασιστικής οργάνωσης» ΑΕΛ προς τη Νομαρχία, σύμφωνα με το οποίο «Ολόκληρον το Σώμα των αξιωματικών της φρουράς αντιλαμβάνομενον τον εθνικόν και όχι τοπικόν σκοπόν της Ένωσης ενεγγράφει εις αυτήν ίνα προσφέρει κυρίως την ηθι-

³¹ Βλ. Καϊκης 1929: 3.

³² Ο συγγραφέας του κειμένου θεωρεί ότι τη σημασία της παραπάνω κίνησης την κατανόησε η αστική τάξη, η οποία «[...] προσπαθεί να ξεγελάσει τους νέους και ιδίως τους νέους αγρότες, να τους μπάσει μέσα στους φασιστικούς συλλόγους, να κάνουν γερά κορμιά και να αποκτήσουν στρατιωτική κατάρτιση για να την στείλει την άλλη μέρα στα καινούργια μακελειά». Όπ.π.

³³ Λαδάς 1934: 38-40.

κήν και υλικήν μικράν συνδρομήν της».³⁴ Το περιεχόμενο του εγγράφου καταδεικνύει τη σημασία που αποδίδει η «κεφαλαιοκρατία» στο εγχείρημα ίδρυσης τέτοιων συλλόγων «[...] για να φασιστικοποιήσει την εργαζόμενη νεολαία και να την προετοιμάσει ιδεολογικά και τεχνικά για τον προετοιμαζόμενο πόλεμο».³⁵ Στο πλαίσιο αυτών των ενεργειών των «ταξικών αντιπάλων», η αντίδραση της ΟΚΝΕ και της ΟΕΑ κρίνεται αναποτελεσματική εξαιτίας της ελάχιστης βοήθειας που τους παρέσχε το Κόμμα.

Επεκτείνοντας την ανάλυσή του, ο αρθρογράφος αποκαλεί λανθασμένη την αντίληψη που υποβαθμίζει το εγχείρημα προσέγγισης της νεολαίας σε δημόσιους χώρους και σε κοινωνικές συσσωματώσεις οι οποίες δεν σχετίζονται άμεσα με το εργασιακό πεδίο (π.χ. αθλητικού σύλλογοι). Επικαλείται, μάλιστα, τη θεώρηση του Α. Λοζόφσκι για τα αίτια των αδυναμιών που παρατηρούνται σχετικά με την ανάπτυξη του διεθνούς κινήματος των νέων.³⁶ Σύμφωνα με αυτή, τη νεολαία δεν τη συγκινούν μόνο ζητήματα που αφορούν τα ημερομίσθια ή τις συνθήκες εργασίας. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα «[...] το ζήτημα του μεροκάματου είναι το τελευταίο πράγμα με το οποίο αιχμαλωτίζουν τη νεολαία. Την αιχμαλωτίζουν με ζητήματα αθλητισμού, τέχνης. Με την εκμετάλλευση εθνικιστικών και πατριωτικών αισθημάτων».³⁷ Τονίζεται ότι στις καπιταλιστικές χώρες υπάρχουν και δραστηριοποιούνται πάμπολλες οργανώσεις που συσπειρώνουν πολλές χιλιάδες νέους. Έτσι, οι οπτικές των κομματικών μελών για θέματα νεολαίας δεν θα πρέπει να περιχαράκωνονται πίσω από οικονομικά μόνο ζητήματα αλλά και σε «[...] ό,τι άλλο τραβάει γενικά τη νεολαία (αθλητισμός, συναυλίες, καλλιτεχνικές βραδιές κλπ.)». Οι αναφερόμενες κοινωνικές δραστηριότητες εκτιμώνται ως προνομιακές προκειμένου να προσεγγιστεί και να ενσωματωθεί στις κομμουνιστικές οργανώσεις η «τεράστια μάζα της νεολαίας».³⁸

Η πρόταση που διατυπώνεται στο συγκεκριμένο άρθρο σχετίζεται με την προοπτική της Κομιντέρν για συντονισμό όλων των διεθνικών επαναστατικών δυνάμεων σε κοινές γραμμές δράσης, με βάση την ερμηνεία των ιστορικών συνθηκών που επικρατούν εκείνη την περίοδο. Ωστόσο, από τη μια, η

³⁴ Στο ίδιο: 39. Για το ίδιο ζήτημα βλ. και «Για την ΟΕΑ ενεργητική δουλειά ενάντια στη μιλιταριστικοποίηση και φασιστικοποίηση της εργατικής νεολαίας», *Νέος Δευνιστής*, αρ. 8, Ιανουάριος 1933: 17.

³⁵ Παρόμοιες πρακτικές εμφανίζεται να σημειώνονται και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας, όπως στα Γιάννενα, όπου εργοστασιάρχες ιδρύουν αθλητικές ομάδες μέσα στα εργοστάσιά τους προκειμένου να ασκούν ιδεολογική επιρροή στην εργοστασιακή νεολαία και να την αποτραβήξουν από τον ταξικό αγώνα. Όπ.π.

³⁶ Πρόκειται για τον πρώτο γενικό γραμματέα του Εκτελεστικού Γραφείου της Προφιντέρν, δηλαδή της Κόκκινης Συνδικαλιστικής Διεθνούς. Ο Λοζόφσκι ήταν βετεράνος συνδικαλιστής με πλούσια δράση σε Ρωσία και Αγγλία. Εκλέχτηκε στην προαναφερόμενη θέση από το πρώτο συνέδριο, τον Ιούλιο του 1921. Βλ. Πετρόπουλος 1997.

³⁷ Λαδάς 1934: 39.

³⁸ Όπ.π.

προοπτική συγκρότησης ενιαίας πλατφόρμας για τη διαμόρφωση κοινών γραμμών δράσης αποτελεί ένα αρκετά δύσκολο εγχείρημα για την Κομμουνιστική Διεθνή. Όπως προαναφέραμε, εκείνη την περίοδο συμπυκνώνονται οι ιδεολογικές αντιφάσεις και τα πολιτικά προβλήματα με τα οποία βρίσκεται αντιμέτωπο το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα μετά το 1917. Το γεγονός αυτό οδηγεί, αρκετά συχνά, στη διατύπωση ρευστών κατευθύνσεων προς τα κομμουνιστικά κόμματα της περιόδου.³⁹ Από την άλλη, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες δραστηριοποιούνται τα μέλη του κόμματος εκείνη την περίοδο δεν προσφέρονται για ακριβείς επιτόπιες αποτιμήσεις όσον αφορά τα ισχύοντα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά σε διάφορα τμήματα της ελληνικής επικράτειας. Η δυναμική όμως αυτών των χαρακτηριστικών, σε πολλές περιπτώσεις, διαμορφώνει εμφανείς αποστάσεις ανάμεσα στη θεωρητική πρόταση για παρεμβάσεις και στην προοπτική υλοποίησής της. Οι αντιφάσεις που αναδεικνύονται αποδυναμώνουν τη συνοχή των κομματικών δικτύων, κυρίως όταν επικρατούν ιδεολογικές αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό του Κόμματος (πχ. ΟΕΑ).

Οι κριτικές επισημάνσεις που διατυπώνονται στα προαναφερόμενα κείμενα υπονοούν, πιθανώς, εσωτερικές ιδεολογικές αντιπαραθέσεις των οποίων η επιβεβαίωση απαιτεί περαιτέρω έρευνα. Εντούτοις, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αυτή η κριτική επικεντρώνεται στη «στενή» αντίληψη που έχουν κάποια μέλη της συγκεκριμένης οργάνωσης για τη δράση που πρέπει να ασκήσουν. Ο συγκεκριμένος προσδιορισμός των προβλημάτων παραπέμπει σε ζητήματα τα οποία είναι υπό διαπραγμάτευση εκείνη την περίοδο και προκαλούν προβλήματα όσον αφορά τη συγκρότηση μιας ενιαίας πολιτικής πλατφόρμας. Ενδεικτικά είναι τα ζητήματα μορφοποίησης της δράσης, όπως, για παράδειγμα, το «άνοιγμα» σε εξω-κομματικές οργανώσεις που θα έχουν αυξημένη δυνατότητα πρωτοβουλιών σε τοπικό επίπεδο ή η εμμονή σε «σφικτές» οργανώσεις δράσης.⁴⁰

4. Τα εργατικά αθλητικά σωματεία: μορφές οργάνωσης και δράσης

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920, η δημιουργία εργατικών αθλητικών συλλόγων αποκτά μια ιδιαίτερη δυναμική. Το ποδόσφαιρο, λόγω της έλξης που αρχίζει να ασκεί σε ευρύτερα λαϊκά στρώματα, εντάσσεται στο λειτουργικό πρόγραμμα των περισσότερων από αυτούς. Ωστόσο, διαφαίνεται το ενδιαφέρον και για άλλα αθλήματα όπως η πετοσφαίριση (το βόλεϋ), η πυγμαχία, η ποδηλασία, ο κλασικός αθλητισμός κλπ. (για τις αγωνιστικές δράσεις, βλέπε παρακάτω).

³⁹ Βλ. Σακελλαρόπουλος & Χουμεριανός 2020: 156.

⁴⁰ Για το ζήτημα αυτό, Βλ. «Το τέλος της καπιταλιστικής σταθεροποίησης και τα οργανωτικά καθήκοντα του ΚΚΕ» (1933), ΚΟΜΕΠ, αρ. 6 (15/3), σσ. 8-12.

Οι διαδικασίες ίδρυσης εργατικών αθλητικών σωματείων, μελών της ΟΕΑ, δρομολογούνται όχι μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη) αλλά και σε σημαντικές πόλεις της περιφέρειας όπως είναι η Ξάνθη, ο Βόλος και η Καβάλα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός της ίδρυσης αυτών των σωματείων σε περιφέρειες όπου το ΚΚΕ αποσπούσε αυξημένα εκλογικά ποσοστά (Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη), διέθετε δηλαδή μια σημαντική δυνατότητα επιρροής σε κοινωνικά στρώματα που διαβιούσαν εκεί.⁴¹ Ακόμη δεν μπορεί να αγνοηθεί η παρουσία εργατικών αθλητικών σωματείων και σε χώρους αποκατάστασης των προσφύγων του 1922, σε διάφορες περιοχές της χώρας.

Κάποιοι από τους εργατικούς αθλητικούς συλλόγους αποτελούν μέρος των «Τμημάτων Νέων» που συμμετέχουν στην ευρύτερη δράση των εργατικών συνδικάτων, αφού οι ίδιες οι επαγγελματικές ομοσπονδίες που εντάσσονται στη δύναμη του ΚΚΕ προτρέπουν τα σωματεία / μέλη τους να τους συγκροτήσουν. Αυτοί οι σύλλογοι «αντιμετωπίζονται σαν μια μορφή μαζικής δουλειάς μέσα στην εργατική τάξη».⁴² Βέβαια, οι εργατικοί σύλλογοι που ιδρύονται σε διάφορες περιοχές αυτή την περίοδο δεν είναι όλοι μέλη της ΟΕΑ. Όσοι προσχωρούν σταδιακά στο δυναμικό της, συνήθως είναι φιλικά προσκείμενοι στο εργατικό κίνημα ή διαθέτουν ισχυρό κομμουνιστικό πυρήνα στη σύνθεση των μελών τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του συλλόγου *Εργατικός Αστέρας* του Βόλου του οποίου ο πρόεδρος ήταν «συμπαθών οικοδόμος» του Κόμματος και οι ποδοσφαιριστές του εγγεγραμμένα μέλη/αθλητές και άλλων σωματείων, που εκπροσωπούσαν κυρίως επαγγελματικές συνδικαλιστικές ενώσεις. Οι δράσεις του ΔΣ του σωματείου φαίνεται να εντείνονται από το 1927 και έπειτα, συμβάλλοντας στη δημιουργία νέων ποδοσφαιρικών σωματείων μέσα στα εργατικά συνδικάτα: ενδεικτικά αναφέρουμε τους συλλόγους του *Σπάρτακου* των εργατών της Μηχανουργικής Ένωσης, της *Αναγέννησης* των εργατών οικοδόμων, τη *Σπαρτακιάδα* και τη *Φλόγα* των Εργατών Δέρματος.⁴³

⁴¹ Βλ. Τζιντζιλώνης 1989: 192-194. Ελεφάντης 1976: 387-390. Σύμφωνα με εκτιμήσεις τοπικών οργανώσεων, το 1928 στην Αθήνα υπήρχαν 17 σύλλογοι με 350 μέλη, στην Ξάνθη οι σύλλογοι είχαν 150 μέλη, στη Δράμα 80 μέλη, στην Καβάλα 250 μέλη, στον Πειραιά 60, στη Θεσσαλονίκη 100, στον Βόλο 80, στην Τσαλατζίτσα (σήμερα Χωριστή Δράμας) 40 μέλη. Οργανώσεις υπήρχαν επίσης σε 20-25 ακόμα πόλεις και χωριά. Τα σύνολο των μελών του εργατικού αθλητισμού εκτιμάτο ότι ξεπερνούσε τα 1.800 μέλη, Βλ. «Σπορτ. Αντιφασίστες φρουροί», *Βιβλιοθήκη Νέου Δεονιστή*, 1928/07/01-1928/08/01, αρ. 14-15: 72-73. Αναφορές για σωματεία και οργανώσεις της Ο.Ε.Α. υπάρχουν επίσης και σε περιοχές όπως: Κόρινθο, Κιλκίς, Λαμία κλπ., *Ριζοσπάστης*, 6 Ιουλίου 1931.

⁴² «Ο σ. Κώστας Λουλές θυμάται: η αθλητική δραστηριότητα της ΟΚΝΕ», *Ριζοσπάστης*, 19 Φεβρουαρίου 1976: 8.

⁴³ Για τις διεργασίες συγκρότησης εργατικών σωματείων στο Βόλο, βλέπε, Τσούμας & Χουμεριανός 2022: 343-351.

Από τους αθλητικούς εργατικούς συλλόγους που ιδρύονται εκείνη την περίοδο, οι περισσότεροι δεν αποκτούν καταστατικά και δεν αναγνωρίζονται από τις ανάλογες ομοσπονδίες των αθλημάτων (πχ. ΣΕΑΓΣ, ΕΠΟ), εξαιτίας κυρίως της συμμετοχής σε αυτούς «χαρακτηρισμένων» κομμουνιστών.⁴⁴ Για τον λόγο αυτό, συμμετέχουν σε αγωνιστικές ποδοσφαιρικές συναντήσεις τοπικής εμβέλειας όπου αγωνίζονται σύλλογοι/μέλη της ΟΕΑ με άλλα εργατικά σωματεία⁴⁵ ή και με κάποιες «αστικές» ομάδες· άλλοι λειτουργούν υπό καθεστώς πλήρους παρανομίας. Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920, η διοργάνωση περιφερειακού πρωταθλήματος τοπικών εργατικών ομάδων από την Κεντρική Επιτροπή και τις Περιφερειακές Επιτροπές Αθλητισμού, τους πρόσφερε την ευκαιρία συμμετοχής σε αγωνιστικές δραστηριότητες.⁴⁶

Όσον αφορά τις ονομασίες των εργατικών αθλητικών σωματείων, φαίνεται η επιλογή τους να συνδέεται με την προσπάθεια των εμπνευστών τους να αποτελέσουν αναγνωριστικό στοιχείο της πολιτικής τους ταυτότητας. Χαρακτηριστικές είναι κάποιες από τις παρακάτω ονομασίες: *Εργατικός Αστέρας*, η *Εργατική*, η *Αναγέννηση*, ο *Αυγερινός*, ο *Προλετάριος*, ο *Σπάρτακος*, η *Ελπίς*, η *Πρόοδος*, ο *Σκλάβος* (κλπ.), ενώ συνήθη χρώματα είναι το κόκκινο και εμβλήματα το αστέρι ή τα αρχικά της ομάδας (κατά τα πρότυπα ποδοσφαιρικών ομάδων της ΕΣΣΔ).⁴⁷ Βέβαια, η ονομασία των συλλόγων δεν αγνοεί παντελώς το στοιχείο της τοπικής ταυτότητας. Ωστόσο, όπως διαφαίνεται, κύριος στόχος είναι η προβολή εκείνων των στοιχείων που διαφοροποιούν τα «εργατικά» σωματεία από τα «αστικά» με ιδεολογικούς/συμβολικούς και όχι τοπικούς όρους. Η διάκριση με βάση την τοπικότητα θεωρείται ότι είναι συστατικό στοιχείο της αντιπαλότητας που χαρακτηρίζει τους «αστικούς» αθλητικούς συλλόγους.

Ποια είναι όμως η σύνθεση των μελών των αθλητικών εργατικών σωματείων; Παρόλο που δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία, από την έρευνα συγκεκριμένων σωματείων προκύπτει ότι, τουλάχιστον σε πολλές περιπτώσεις, ο

⁴⁴ Υπήρξαν βέβαια και οι εξαιρέσεις ομάδων που κατάφεραν να αναγνωριστούν και να συμμετάσχουν σε διοργανώσεις αναγνωρισμένων ποδοσφαιρικών σωματείων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του *Εργατικού Αθλητικού Ομίλου Αθηνών* με γενικό γραμματέα τον Αχιλλέα Ευθυμίου ο οποίος συμμετέχει για πρώτη φορά στο πρωτάθλημα των ποδοσφαιρικών συλλόγων Αθηνών του 1926-1927. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 11 Νοεμβρίου 1926: 2.

⁴⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε ποδοσφαιρικές συναντήσεις μεταξύ των αθλητικών τμημάτων της ΟΕΑ με άλλα εργατικά αθλητικά σωματεία, όπως την *Εργατική Ένωση Αγίων Αναργύρων*, μιας φτωχογειτονιάς του Βόλου ή της *Εργατικής Ένωσης Αγίας Παρασκευής*. Η *Θεσσαλία*, 3 και 18 Μαΐου 1930: 2.

⁴⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1929 η Περιφερειακή Ένωση Αθηνών διοργάνωσε πρωτάθλημα εργατικών ποδοσφαιρικών ομάδων της περιφέρειάς της. «Τα ματς της Κυριακής», Η *Νεολαία*, 30 Αυγούστου 1929: 2.

⁴⁷ Για τα παραπάνω, βλ. σχετικά, Λαμπράκης 2013 και Καλαφάτης 1998: 30-31, Κουλούρη 1997: 191 κ.έ.

αρχικός τους πυρήνας συγκροτείται από νέους εργάτες, κάποιοι από τους οποίους ακολουθούν τη δράση της ΟΚΝΕ.⁴⁸ Συνήθως τα μέλη αυτών των σωματείων συνδέονται είτε μέσω κοινών πολιτικών ταυτοτήτων, είτε μέσω κοινών πολιτισμικών αξιών, τις οποίες αναγνωρίζουν ως κοινή ταυτότητα ενός εργατο-αγροτικού κόσμου τον οποίο επικαλείται το κομμουνιστικό κίνημα.

Το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1930 είναι μια περίοδος έντονων και κρίσιμων αναζητήσεων στους κόλπους του εργατικού και κομμουνιστικού κινήματος για τη μορφοποίηση των πολιτικών και ιδεολογικών του χαρακτηριστικών. Τότε εντείνεται και ο προβληματισμός για τον ρόλο του εργατικού αθλητισμού, ο οποίος εγγράφεται σε μια ευρύτερη συζήτηση για τη σημασία διαφόρων εξωκομματικών δικτύων που θα μπορούσαν να παρεμβαίνουν σε μαζικούς κοινωνικούς χώρους. Σε αντίθεση με τους (Ευρωπαίους) σοσιαλιστές που προτείνουν «την ουδετερότητα του αθλητισμού απέναντι στο ζήτημα της πάλης των τάξεων», η ΟΚΝΕ προτείνει «το σπορ και τον αθλητισμό για την πάλη των τάξεων».⁴⁹ Ενδεικτικό είναι κείμενο του 1933, στο οποίο οι αναφορές του ανώνυμου συγγραφέα του διαπνέονται από την αναγκαιότητα να επέλθουν αλλαγές στις δομές των κομματικών οργανώσεων, ώστε να βελτιωθούν οι όροι δράσης.⁵⁰ Ως διακύβευμα εμφανίζεται η δυνατότητα οι τοπικές οργανώσεις να δρομολογούν διαδικασίες βελτίωσης της λειτουργίας τους από μόνες τους, με δικές τους δυνάμεις, χωρίς να στηρίζονται αποκλειστικά στην αποστολή στελεχών από τους κεντρικούς κομματικούς μηχανισμούς.⁵¹

⁴⁸ Ενδεικτικά, για την περίπτωση του *Εργατικού Αστέρα* Βόλου, βλέπε, Τσούμας & Χουμριανός 2022: 346. Την ίδια περίοδο, ενδιαφέρουσα είναι η απεικόνιση των μελών δύο αθλητικών λεσχών, μιας ποδοσφαιρικής και μιας λέσχης πεζοπορίας, που συνδέονταν με τις δράσεις της Κομμουνιστικής Νεολαίας Κύπρου. Πίσω από τις αθλητικού τύπου δραστηριότητες («κόκκινο σπορ») εκπονούνται και οργανώνονται πολιτικές δράσεις, όπως πορείες και ομιλίες σε περιοχές όπου διαβιούν και εργάζονται κυρίως εργατικά στρώματα (π.χ. περιοχές εξορύξεων). Τα περισσότερα (ολιγάριθμα) μέλη ήταν συνοδοιπόροι ή ακόμη και συγγενείς μελών της οργάνωσης που αναλάμβαναν τη διοργάνωση δράσεων και επαφών που απαιτούνταν από το ΚΚΚ. Βλ. Katsourides 2014: 115-119.

⁴⁹ Dagkas 2004: 158. Η Socialist Workers' Sport International ήταν μια διεθνής σοσιαλιστική αθλητική οργάνωση, ιδρυμένη το 1920 με έδρα τη Λουκέρνη. Αρχικά ήταν γνωστή ως International Association for Sports and Physical Culture. Βλ. Wheeler 1978: 191-210.

⁵⁰ «Είναι καιρός πια να δίνουμε μεγαλύτερη προσοχή στα οργανωτικά ζητήματα. Η αντίληψη “όπως βρήκαμε θα πάμε” δεν έχει καμιά σχέση με τον μπολσεβικισμό. Ανάλογα με τις περιπτώσεις και με τις ανάγκες του κινήματος εμείς πρέπει να προσαρμόζουμε και τις οργανωτικές μας μορφές, χωρίς να ξεφεύγουμε απ' τη γενική μας γραμμή, χωρίς να ξεφεύγουμε απ' τις αρχές του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού». Βλ. «Το τέλος της καπιταλιστικής σταθεροποίησης και τα οργανωτικά καθήκοντα του ΚΚΕ» (1933), ΚΟΜΕΠ, ό.π.: 12.

⁵¹ «Γιατί η μάζα θα ξέρει ποιος την καθοδηγεί, θα ξέρει ότι αυτοί που βρίσκονται

Επίδικο ζήτημα αποτελεί η αξιοποίηση εξωκομματικών οργανώσεων όπως εκείνων που συνδέονται με την αθλητική δραστηριότητα, με στόχο τη βελτίωση των οργανωτικών δομών του κόμματος μέσα από την ενίσχυση των τοπικών οργανώσεων και της τοπικής καθοδήγησης. Η κάλυψη αυτής της ανάγκης συναρτάται με την ενίσχυση μιας αντίληψης που θέλει τους κομματικούς μηχανισμούς πιο δεκτικούς σε δράσεις των οποίων τις πρωτοβουλίες θα αναλαμβάνουν εξωκομματικές συλλογικότητες. Η συγκεκριμένη μορφή δράσης θεωρείται δόκιμη προκειμένου να διαμορφωθούν καλύτεροι όροι επιρροής κυρίως σε εργοστασιακούς χώρους και να αναπτυχθούν εργοστασιακές κομματικές βάσεις. Η σύλληψη αυτού του σχεδίου συνδέεται με τις εκτιμήσεις που είχαν γίνει εκείνη την περίοδο από την Κομιντέρν, σύμφωνα με τις οποίες οι ενέργειες που γίνονταν για την ενίσχυση των κομματικών οργανώσεων δεν βασίζονταν σε κάποιο σχέδιο αλλά δρομολογούνταν με κυρίαρχο κριτήριο την ευκολία στρατολόγησης. Σύμφωνα με τις μέχρι τότε εκτιμήσεις, υπήρχε εργοστασιακή δράση σε πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, ο Πειραιάς, η Καβάλα, ο Βόλος, ωστόσο, οι κομματικές βάσεις ήταν μικρές, με οργανωτικές αδυναμίες, γεγονός που προκαλούσε αμφιβολίες για την αποδοτικότητά τους.⁵² Προς την ίδια κατεύθυνση θα διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο κοινωνικές συλλογικότητες (αναφέρονται ο τύπος, οι μορφωτικοί όμιλοι, οι ομάδες σπορ κλπ.) των οποίων η σημασία εγγράφεται στην εξυπηρέτηση του προαναφερόμενου σκοπού. Η δράση αυτών των συλλογικοτήτων θα αποκτούσε ιδιαίτερη πολιτική και κοινωνική διάσταση αν γίνονταν διάυλοι επικοινωνίας με τον εργατικό κόσμο, αλλά και με πλατύτερα κοινωνικά στρώματα. Ιδιαίτερη προσοχή θα έπρεπε να δοθεί στην αποφυγή «σεχταροποίησης τους», δηλαδή να μη λειτουργούν σαν κλειστές ομάδες που θα αλλάζουν ονομασίες για να εμφανίζονται πολυάριθμες. Αντίθετα, θα έπρεπε να στοχεύουν στη μαζικοποίησή τους, ώστε να λειτουργήσουν σαν «κυψέλες» σχεδιασμού και προετοιμασίας της δράσης.⁵³

Σε άλλο δημοσίευμα του ίδιου έτους (1933), παρουσιάζονται οι κατευθύνσεις της XII ολομέλειας της Κομμουνιστικής Διεθνούς όσον αφορά τις μορφές δράσης που θα έπρεπε να επιλεγούν σε συνθήκες παρανομίας. Σε τέτοιες συνθήκες, «[...] το πιο σπουδαίο είναι η συνωμοτικοποίηση της μαζικής δουλειάς στα εργοστάσια ή μ' άλλα λόγια η συνωμοτικοποίηση της δουλειάς

στην καθοδήγηση είναι βγαλμένοι μέσα από την καθημερινή πάλη, μέσα από τις ταξικές συγκρούσεις. Από την άποψη αυτή θα πρέπει να φροντίζουμε μέσα στις καθοδηγήσεις να τραβάμε συντρόφους, που έχουν αναδειχτεί μέσα στην απεργιακή πάλη, μέσα σε κάθε μαζική κινητοποίηση, συντρόφους από τους βασικούς πυρήνες (εργοστασιακούς και μεταφοράς). Μπορεί αυτοί οι σύντροφοι να μην είναι και τόσο καλά θεωρητικά καταρτισμένοι. Φτάνει όμως ότι έχουν επιρροή μέσα στις μάζες και με την επιρροή τους αυτή κινητοποιούν τις μάζες». Όπ.π.: 9.

⁵² Όπ.π.: 11.

⁵³ Όπ.π.

των εργοστασιακών πυρήνων». Η δράση αυτών των πυρήνων έπρεπε να στηριχθεί σε μια μορφή δικτύωσής τους με διάφορες νόμιμες ή ημι-νόμιμες εργοστασιακές οργανώσεις όπως ήταν εκείνες των συνδικάτων, των σπορ, μορφωτικών συσσωματώσεων κλπ. Άρα, ακόμη και σε συνθήκες παρανομίας, διακύβευμα είναι η προσέγγιση πολυεπίπεδων κοινωνικών χώρων και πολύμορφων συλλογικοτήτων, η ενίσχυση περιφερειακών και τοπικών οργανώσεων όπως και η αξιοποίηση μη κομματικών μέχρι τότε στελεχών.⁵⁴

Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία ο τρόπος δικτύωσης κομματικών και μη οργανώσεων όπως και η σύνδεσή τους με τους κεντρικούς κομματικούς μηχανισμούς, απασχολεί έντονα την Κομιντέρν αλλά και τα κομμουνιστικά κόμματα. Ζητούμενο είναι να σφυρηλατηθούν ισχυροί δεσμοί ανάμεσα στα μέλη συμπληρωματικών οργανώσεων (εξωκομματικών όπως αυτές των σπορ), η δράση των οποίων όμως θα υπάκουε σε πειθαρχίες υπαγορευμένες από την πολιτική πλατφόρμα των κομμουνιστικών κομμάτων με τη διамεσολάβηση βέβαια τοπικών κομματικών οργανώσεων. Απώτερος στόχος είναι η συγκρότηση ενός οργανωμένου πολιτισμικού/πολιτικού υποσυστήματος, το οποίο θα λειτουργεί ως «κοινωνία μέσα στην κοινωνία», αποκόβοντας τον κόσμο της εργασίας από τις επιρροές της αστικής τάξης.⁵⁵

Σύμφωνα λοιπόν, με τα προαναφερόμενα, το ζήτημα της προσέγγισης και αξιοποίησης των σπορ προς την κατεύθυνση που υπαγορεύει η Διεθνής και η Σπορτιντέρν, εντάσσεται σε ευρύτερα διακυβεύματα της συγκυρίας. Στο πλαίσιο αυτών των διακυβευμάτων, το άνοιγμα σε μαζικές, εξωκομματικές, κοινωνικές οργανώσεις ή συλλογικότητες θεωρείται ότι θα μπορούσε να συνεισφέρει: α) στη δικτύωση με συλλογικότητες νόμιμης δράσης (σημαντική κυρίως σε περιόδους παρανομίας), β) στην εκκίνηση διεργασιών προσέγγισης εργαζόμενων σε μεγάλες βιομηχανικές και όχι μόνο επιχειρήσεις, γ) στη συγκρότηση και ενίσχυση περιφερειακών και τοπικών επιτροπών προ-

⁵⁴ [Ο. ΜΠ.] (1933), «Οι οργανωτικές υποδείξεις της XII ολομέλειας της Ε.Ε. της Κ.Δ.», ΚΟΜΕΠ, αρ. 6, 15 Μαρτίου 1933: 22-23. Όσον αφορά τον συγγραφέα του κειμένου, πρόκειται πιθανόν για τον Otto Bewer, ο οποίος αναφερόταν σε ζητήματα σχετικά με τις οργανωτικές αρχές της Α', Β', και Γ' Διεθνούς, με την κατάσταση διαφόρων κομμουνιστικών κομμάτων, με τα προβλήματα στελέχωσης των οργανώσεων, τις μορφές επαναστατικής δράσης κλπ. Βλ. Bewer 1932. Στο γράμμα προς την Κεντρική Επιτροπή της ΟΚΝΕ στο οποίο αναφερθήκαμε σε προηγούμενο σημείο του άρθρου, τα μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής του ΚΚΕ διατυπώνουν ευθαρσώς την εκτίμηση ότι στη συγκυρία παράνομης δράσης την οποία διέρχεται το κόμμα «θα μπορούσαμε πολλά να επιτύχωμε δια των οργανώσεων σπορ και του αθλητισμού τόσο ως μέσου επαφής με τις μάζες όσο και ως πεδίου αγκατάσας και προπαγάνδας». Βλέπε, «Γράμμα της Εκτελεστικής Επιτροπής του ΚΚΕ προς την ΚΕ της ΟΚΝΕ», Ριζοσπάστης, ό.π.π.

⁵⁵ Και στην Κύπρο, το ΚΚΚ έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην οργάνωση ενός νεολαιίστικου κινήματος ως κομβική δράση για τη διεύρυνσή του. Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της κυπριακής κομμουνιστικής νεολαίας ιδρύονται θεατρικά και αθλητικά σωματεία. Katsourides 2014: 116-118.

κειμένου να συμβάλουν στην ισχυροποίηση κομματικών οργανώσεων, δ) στη διαμόρφωση όρων μαζικοποίησης του κομμουνιστικού κινήματος.⁵⁶

Ωστόσο, παραμένουν ερωτήματα αναφορικά με τη δυνατότητα των κομματικών στελεχών του ΚΚΕ να μεταφέρουν και να υλοποιήσουν στην ελληνική πραγματικότητα οργανωτικά στοιχεία δράσης που αναφέρονται σε διαφορετικά οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα, άλλων χωρών. Το γεγονός αυτό, σε συνάρτηση με τις αντικειμενικές συνθήκες (πίεση, διώξεις, παρανομία) και τις οργανωτικές αδυναμίες, αποτέλεσε τροχοπέδη στην εκκίνηση διαδικασιών υλοποίησης πολλών αποφάσεων.

Όσον αφορά τις αθλητικές δραστηριότητες των σωματείων, όπως ήδη έχει αναφερθεί, αυτές περιλαμβάνουν, εκτός των ποδοσφαιρικών συναντήσεων, αγώνες ποδηλασίας, πετοσφαίρισης, πυγμαχίας, αγώνες κλασικού αθλητισμού κλπ. Πρόκειται για εκδηλώσεις φιλικού περισσότερο χαρακτήρα, ανάμεσα σε σωματεία πόλεων και περιφερειών.⁵⁷ Μερικές φορές, τους αγώνες παρακολουθούν εκπρόσωποι των Περιφερειακών Επιτροπών ή της ίδιας της Ομοσπονδίας για να εκτιμήσουν τον αριθμό των θεατών, τον βαθμό συμμετοχής τους αλλά και τη συμπεριφορά κοινού και αθλητών.⁵⁸ Ακόμη διεξάγονται αγώνες, οι «κόκκινες συναντήσεις» όπως χαρακτηριστικά αναφέρονται, για την επιλογή αθλητών που θα αντιπροσώπευαν τις περιοχές τους σε διεθνείς εργατικούς αγώνες. Σε αυτούς θα μπορούσαν να συμμετέχουν αθλητές από τα «εργατοαγροτικά» αθλητικά σωματεία και της περιφέρειας, ανεξαρτήτως αν ήταν ενταγμένα στη δύναμη της ΟΕΑ. Ενδεικτική είναι η διοργάνωση, με επίβλεψη της ΟΕΑ, της πρώτης ελληνικής «Σπαρτακιάδας» στη Θεσσαλονίκη, κατ' αντιστοιχία της διεθνούς *Σπαρτακιάδας*. Επρόκειτο επί της ουσίας για τους πρώτους Παμβαλκανικούς εργατικούς αγώνες (Απρίλιος 1930), αφού εκτός από τους αθλητές της ΟΕΑ θα λάμβαναν μέρος αθλητές από εργατικά σωματεία και άλλων βαλκανικών κρατών.⁵⁹

Βέβαια οι δραστηριότητες των «εργατοαγροτικών» αθλητικών σωματείων δεν εξαντλούνται μόνο στο αγωνιστικό πεδίο. Κάθε Περιφερειακή Ένωση της ΟΕΑ καλεί τα μέλη της σε συνελεύσεις με σκοπό την οργάνωση αθλητικών δράσεων με πολιτικό περιεχόμενο. Στο περιθώριό τους πραγματοποιούνται πολιτικές ομιλίες και συζητήσεις, οι οποίες συνήθως ολοκληρώνονται με την πορεία των συγκεντρωμένων προς σημεία των πόλεων όπου διεξάγονται οι

⁵⁶ [Ο. ΜΠ.] (1933), «Οι οργανωτικές υποδείξεις της XII ολομέλειας της Ε.Ε. της Κ.Δ.», ΚΟΜΕΠ, όπ.π.: 22-25.

⁵⁷ Τζιντζιλώνης 1989: 192-194, *Ριζοσπάστης*, 19 Δεκεμβρίου 1976.

⁵⁸ Χαρακτηριστικές είναι περιπτώσεις διαγραφής αθλητών που εμφάνιζαν «αντικομμουνιστική συμπεριφορά». Για περιπτώσεις αθλητών ομάδων του Βόλου και της Καρδίτσας, Βλ. *Ριζοσπάστης*, 1 Ιανουαρίου 1928: 2.

⁵⁹ Στη διοργάνωση είχαν κληθεί να λάβουν μέρος αντιπροσωπείες από τη Βουλγαρία, Σερβία, Τουρκία και Ρουμανία. Βλ. Τσούμας & Χουμεριανός 2022: 349-350.

αγωνιστικές συναντήσεις.⁶⁰ Στη διάρκεια των συγκεντρώσεων γίνονται ενημερώσεις και συζητήσεις για τις πολιτικές των κυβερνήσεων γύρω από εργασιακά ζητήματα, για τον αθλητισμό, το νομικό πλαίσιο που διέπει τη λειτουργία του, αλλά και για ευρύτερα κοινωνικά θέματα. Ακόμη, εκπρόσωποι των Ενώσεων αναλαμβάνουν να αναλύσουν τους στόχους των «κόκκινων σπορ» και να εξηγήσουν την ανάγκη μαζικής πλαίσιωσης των εργατικών αθλητικών σωματείων από τον εργατικό κόσμο.⁶¹ Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις όπου τέτοιες εκδηλώσεις καταλήγουν σε επεισόδια με τις αρχές, σε τραυματισμούς, ακόμη και σε συλλήψεις φιλάθλων και αθλητών.⁶²

Εκδηλώσεις όπως οι προαναφερόμενες, μεταξύ των άλλων, αποτελούν εγχειρήματα συγκέντρωσης αλλά και καταμέτρησης δυνάμεων των τοπικών αθλητικών οργανώσεων. Διευκολύνουν ακόμη την υιοθέτηση κοινών στάσεων που προβάλλονται προς τα έξω για θέματα αθλητισμού, πολιτικής, κλπ. Σε μια πρώτη φάση πολιτικής παρέμβασης εξυφαίνονται διαδικασίες προσέγγισης συμπαθούντων με σκοπό την ενσωμάτωσή τους στο ευρύτερο κομμουνιστικό κίνημα μέσω των τοπικών οργανώσεων. Στη συνέχεια επιχειρείται η κοινή παρουσία των δυνάμεων. Τέτοιες πρακτικές θεωρούνται κρίσιμες μέσα σε μια περίοδο κατά την οποία δεν υφίστανται βεβαιότητες στις τάξεις του κινήματος, με την έννοια ότι δεν έχουν σχηματοποιηθεί σαφείς ιδεολογικές/πολιτικές τάσεις όπως και δυναμικές που να μπορούν να επιβληθούν ολοκληρωτικά σε άλλες. Πρόκειται για μια περίοδο με κινητικότητες και η αναφορά σε ευρύτερα κοινωνικά πεδία δράσης (π.χ. αθλητισμός, πολιτισμός) εγγράφεται στην προσπάθεια διαχείρισης αυτής της αβεβαιότητας.

Την ίδια περίοδο αναπτύσσονται και άλλες μορφές δράσεων που είναι δηλωτικές για τη μορφή της εμπλοκής του κομμουνιστικού κινήματος με το αθλητικό πεδίο. Για παράδειγμα, όσον αφορά τις οικονομικές ενισχύσεις, κάποια από τα εργατικά αθλητικά σωματεία απευθύνονται στην Κόκκινη Αθλητική Διεθνή ζητώντας την οικονομική της συνδρομή.⁶³ Αξίζει να σημειω-

⁶⁰ Σαν παράδειγμα αναφέρουμε τον ποδοσφαιρικό αγώνα ανάμεσα στις ομάδες του Τυρνάβου και του Καζακλάρ, όπου ο περιβάλλον αγωνιστικός χώρος ήταν στολισμένος με κόκκινες σημαίες, Βλ. *Ριζοσπάστης*, 2 Νοεμβρίου 1927: 3. Άλλοτε, σε πόλεις όπου διεξάγονται αγώνες μεταξύ αυτών των σωματείων (Βόλος, Δράμα κλπ.) μετά το πέρας τους, οι αθλητές τους διέρχονταν, σαν σε διαδήλωση, τους δρόμους, ζητωκραυγάζοντας υπέρ του «κόκκινου εργατικού σπορ», ή τραγουδώντας τον ύμνο της Κομμουνιστικής Διεθνούς. *Ριζοσπάστης*, 29 Ιουλίου 1928: 3.

⁶¹ Βλ. ενδεικτικά, *Η Νεολαία*, 8 Ιουνίου 1928: 2. «Τα ματς της Κυριακής», *Νεολαία*, 30 Αυγούστου 1929: 2.

⁶² Χαρακτηριστικά είναι τα γεγονότα που συνέβησαν στον Βόλο το καλοκαίρι του 1930, όταν οι εκδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο μιας αναμέτρησης ανάμεσα σε «μικτές» εργατικές ποδοσφαιρικές ομάδες της Αθήνας και του Βόλου κατεστάλησαν από τις τοπικές αρχές. Βλ. Τσούμας & Χουμεριανός 2022: 351-355.

⁶³ Ενδεικτικά είναι τα αιτήματα οικονομικής βοήθειας προκειμένου να ενισχυθούν δίκτυα αλληλεγγύης σε περιπτώσεις κρατικών τρομοκρατικών ενεργειών κατά εργα-

θεί ότι σε κάποιες περιπτώσεις, τα εργατικά αθλητικά σωματεία αναλαμβάνουν και ρόλο μηχανισμού οικονομικής ενίσχυσης επαναστατικών οργανώσεων.⁶⁴ Αποκαλυπτικό είναι ταξινομημένο έγγραφο της Εκτελεστικής Επιτροπής της Σπορτιντέρν, τον Οκτώβριο του 1928, το οποίο πληροφορεί για επιστολή Ελλήνων κομμουνιστών με την οποία ζητούν άδεια να χρησιμοποιήσουν για μη αθλητικούς σκοπούς κάποιο χρηματικό ποσό που στάλθηκε από Γάλλους και Γερμανούς κομμουνιστές για ενίσχυση του εργατικού αθλητισμού της χώρας. Με την επιστολή ζητούν να ενημερωθούν για τρόπους επικοινωνίας με τους συντρόφους τους από τις συγκεκριμένες χώρες προκειμένου να συζητήσουν για το προαναφερόμενο θέμα.⁶⁵ Το παραπάνω έγγραφο, μεταξύ των άλλων, αποκαλύπτει πτυχές του ρόλου που διαδραματίζει η Σπορτιντέρν, ως κεντρικός συντονιστικός μηχανισμός της Κομιντέρν με αρμοδιότητα στα σπορ. Η εν λόγω διεθνής οργάνωση, πέρα από τις κεντρικές κατευθύνσεις που απευθύνει στα κομμουνιστικά κόμματα σχετικά με τη λειτουργία των κατά τόπους αθλητικών συσσωματώσεων επιρροής τους, ασκεί και ένα διαμεσολαβητικό/συντονιστικό ρόλο ανάμεσα σε τμήματα νεολαίας και αθλητισμού από διάφορες χώρες. Στο πλαίσιο αυτό διευθετούνται ζητήματα οικονομικών συναλλαγών όπως και ζητήματα συντονισμού δράσεων που αφορούν τη συμμετοχή σε υπερεθνικές διοργανώσεις (Σπαρτακιάδες), σε κινητοποιήσεις, κλπ.

Τέλος, στο πρόγραμμα δράσεων που εκπονούν τα μέλη της ΟΕΑ συγκαταλέγονται οι αποστολές καταγγελτικών υπομνημάτων προς κεντρικούς κρατικούς θεσμούς, εκδρομικές εξομήσεις στην ύπαιθρο με σκοπό την πολιτική ενημέρωση, ακόμη και εκδρομές επίσκεψης σε φυλακές όπου κρατούνται σύντροφοι των συμμετεχόντων. Στη διάρκεια αυτών των εκδρομών πραγματοποιούνται και εκδηλώσεις καλλιτεχνικού ή αθλητικού περιεχόμενου που συμβάλλουν στη σύσφιξη των σχέσεων ανάμεσα στα μέλη και τους αθλητές των εργατικών ομίλων.⁶⁶

τών/αθλητών. Βλ. τηλεγραφικό υπόμνημα προς τη Σπορτιντέρν, με αφορμή τη δολοφονία εργάτη αθλητή σε απεργία καπνεργατών της Ξάνθης. *Ριζοσπάστης*, 22 Ιουνίου 1928: 2.

⁶⁴ Ενδεικτικά αναφέρει: «Πολλοί σύντροφοι νομίζουν ότι σκοπός του εργατοαγροτικού αθλητισμού είναι η οικονομική ενίσχυση των επαναστατικών οργανώσεων (Ξάνθη) ακόμη δε ότι καθοδήγηση των αθλητικών οργανώσεων θα πει να βγαίνουμε στις συνελεύσεις των συλλόγων και να μιλάμε εκ μέρους του πυρήνα για να επιβάλουμε έτσι τη γνώμη μας, χωρίς ύστερα να παίρνουμε κανέναν μέτρο για τη βοήθηση και ανάπτυξη της δουλειάς των συλλόγων αυτών (Αθήνα-Καλιθέα)». Λαδάς 1934: 39.

⁶⁵ Το έγγραφο ταξινόμησαν οι αρμόδιοι επίτροποι της Σπορτιντέρν (Καπλάν, Αξαμίτ, Νο, Αρνό), τον Οκτώβριο του 1928, στη συνέλευση του προεδρείου του ИККСИ (Исполнительный Комитет Красного Спортивного Интернационала - Εκτελεστική Επιτροπή της Κόκκινης Διεθνούς του Σπορ). Κρατικό Αρχείο Κοινωνικής και Πολιτικής Ιστορίας (Μόσχα), Протокол №2 от 4.10.1928, Ф.537 Оп.1 Д.153 Л.46.

⁶⁶ Ενδεικτικό είναι το υπόμνημα καταγγελίας της ΚΕ της ΟΕΑ προς το Υπουργείο

5. Μορφές συγγραφικής δράσης: προβολές ταυτότητας του εργατικού αθλητισμού

Σε αυτή την ενότητα, το άρθρο πραγματεύεται μια άλλη μορφή δράσης του «εργατοαγροτικού» αθλητισμού που συνδέεται με τη συγγραφή σχετικών κειμένων σε κομμουνιστικά έντυπα της περιόδου. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι από το 1926 και μέχρι την απαγόρευση της κυκλοφορίας τους από το δικτατορικό καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου (1936), στα εν λόγω έντυπα πυκνώνουν οι αναφορές για τον «αστικό» αθλητισμό, για την αξιοποίησή του από τους «κεφαλαιοκράτες», αλλά και για την ανάγκη συγκρότησης ενός «άλλου» αθλητισμού του «εργατικού» ή «εργατοαγροτικού».⁶⁷ Οι συντάκτες των κειμένων επιχειρούν: α) να εννοιολογήσουν και να νοηματοδοτήσουν τη χρήση και τις λειτουργίες του αθλητισμού εγγράφοντάς τον στις πολιτικές και ιδεολογικές προσλαμβάνουσες του κομμουνιστικού κινήματος, β) να μεταφέρουν τη διεθνή εμπειρία για τα «κόκκινα σπορ» στα μέλη των «εργατικών» σωματείων. Για την κατανόηση αυτών των δράσεων, αξιοποιήθηκε υλικό από την εφημερίδα *Ριζοσπάστης* καθώς και από τα έντυπα *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* (ΚΟΜΕΠ), *Βιβλιοθήκη του Νέου Λενινιστή*, *Νέος Λενινιστής* και *Νεολαία* (θεωρητικά όργανα της ΟΚΝΕ), που αποτελούσαν τα σημαντικότερα μέσα της εποχής για τη διάχυση των κομμουνιστικών ιδεών.⁶⁸

Παιδείας ενάντια στον «στρατικοποιούντα τον αθλητισμόν και μιλιταριστικοποιούντα την αθλούμενη νεολαία την κατά πλειονότητα εργατική», «Ο Εργατικός αθλητισμός», *Η Νεολαία*, 11 Σεπτεμβρίου 1929: 2. Για επισκέψεις σε φυλακές και για τη διοργάνωση ποδοσφαιρικών αγώνων για την ενίσχυση κρατουμένων, βλ. *Ριζοσπάστης*, 13 Οκτωβρίου 1929: 3. Για διάφορες εκδηλώσεις στο πλαίσιο εκδρομών, βλ. *Ριζοσπάστης*, 6 Ιουνίου 1929: 5.

⁶⁷ Για τον ρόλο του αθλητισμού ως μέσου διάχυσης της ιδεολογίας του καθεστώτος Μεταξά, βλ. Albanidis & Ioannidis 2014: 15-23.

⁶⁸ Για το ιστορικό της ΚΟΜΕΠ, βλέπε, Τσιντζιλώνης 2001. Στις αρχές του 1927 ξεκινάει η έκδοση του *Νέου Λενινιστή*, μηνιαίου περιοδικού της Ομοσπονδίας Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας (ΟΚΝΕ) και στα τέλη του ίδιου έτους εκδίδεται και η *Βιβλιοθήκη Νέου Λενινιστή*, δεκαπενθήμερη έκδοση που είχε σκοπό να διασφαλίσει «μπροσούρες για το κίνημα των νέων», βλέπε, «Ζύμωση-προπαγάνδα-τύπος», *Βιβλιοθήκη Νέου Λενινιστή*, αρ. 14-15, 1 Ιουλίου 1928 – 1 Αυγούστου 1928: 55. Σχετικές εκδόσεις αυτής της περιόδου αποτελούν και τα παρακάτω έντυπα: *Η Νεολαία*, εβδομαδιαίο όργανο της ΟΚΝΕ. *Το Σπορ*, 15νθήμερο περιοδικό του «εργατοαγροτικού αθλητισμού», το οποίο διανέμεται κυρίως κατά τη διάρκεια αθλητικών συναντήσεων των εργατικών ομάδων, στους παριστάμενους θεατές. Βλ. *Ριζοσπάστης* 15 Οκτωβρίου 1928. *Η Κόκκινη Σημαία*, που απευθύνεται στους στρατευμένους νέους. *Ο Νέος Εργάτης Λιπαμάτων*, 15νθήμερο όργανο των νέων εργατών Κανελλοπούλου (Λιπάσματα Πειραιά, εργοστασιακή εφημερίδα). *Η Φοιτητική Σημαία* 15νθήμερο όργανο που απευθυνόταν στους σπουδαστές. Τέλος, αναφέρεται η πρόσφατη έκδοση της εφημερίδας τοίχου *Σάλπιγγα των Πιονιέρων*, που ο αρθρογράφος ευελπιστεί να μετατραπεί σε έντυπη εφη-

Ειδικότερα, όσον αφορά το πρώτο εγχείρημα των αρθρογράφων, αυτό προσεγγίζεται μέσω της αντίστιξης δύο ταξικά προσδιορισμένων και ιδεολογικά αντίθετων όρων, του «εργατικού» και «αστικού» αθλητισμού. Η χρήση των όρων «αστικός» και «εργατικός» αθλητισμός προσδίδει νέες νοηματοδόσεις στην εν λόγω δραστηριότητα εντάσσοντάς την στο κυρίαρχο ιδεολογικό διακύβευμα και στις ποικίλες πολιτικές δράσεις του κομμουνιστικού κινήματος.

Πώς όμως φιλοτεχνείται η απεικόνιση του «αστικού αθλητισμού»; Σε ένα πρώτο επίπεδο, εμφανίζεται να προετοιμάζει την ενσωμάτωση της ελληνικής νεολαίας σε ένα εκπαιδευτικό μιλιταριστικό πλαίσιο. Ο στόχος αυτός επιδιώκεται να υλοποιηθεί μέσω της παρέμβασης εκπαιδευτικών θεσμών (σχολεία), οι οποίοι, σε συνεργασία ακόμη και με στρατιωτικούς μηχανισμούς, εκπονούν εγκύκλια προγράμματα (φυσική αγωγή) ικανά να επιβάλουν τη «στρατιωτική εκπαίδευση» των μαθητών και να μεταλαμπαδεύσουν «εθνικιστικές αντιλήψεις σε εκατοντάδες χιλιάδες νεολαίους». ⁶⁹

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ο «αστικός» αθλητισμός, μέσω «φασιστικομιλιταριστικών» κρατικών και άλλων αστικών οργανώσεων, θεωρείται ότι επιδιώκει τον απόλυτο έλεγχο διαφόρων συσσωματώσεων της νεολαίας (μαθητών, αθλητών, «επίσημων» ή «σκόρπιων» σωματείων). Για την περίπτωση των κρατικών οργανώσεων, ως χαρακτηριστική αναφέρεται η δράση της ιδρυθείσας από το καθεστώς του Θ. Πάγκαλου Διεύθυνσης Εθνικής Φυσικής Αγωγής, η οποία παρουσιάζεται μάλιστα ως εξαρτημένη από το Α΄ Σώμα Στρατού. ⁷⁰ Η Διεύθυνση, συγκροτώντας ποικίλα δίκτυα, εμφανίζεται να επιχειρεί παρεμβάσεις τόσο σε σχολεία όσο και σε αθλητικά σωματεία, ώστε μέσω των αθλητικών δραστηριοτήτων και των οικονομικών τους ενισχύσεων να προωθεί την καλλιέργεια του «εθνικού φρονήματος». Για την περίπτωση των αστικών μη κρατικών οργανώσεων αναφέρεται το παράδειγμα της Ελληνικής Ποδοσφαιρικής Ομοσπονδίας (ΕΠΟ) και του ΣΕΓΑΣ, των οποίων η δράση θεωρείται ότι αποσκοπεί στην «κρατικοποίηση και μιλιταριστικοποίηση» του αθλητισμού. ⁷¹

μερίδα, βλ., «Ο τύπος των νέων της χώρας μας», *Μπροσούρα Η Νεολαία του 1935. Ζωή και Εικόνες 1935, χρονιάτικη έκδοση της εφ. Νεολαία*, Βιβλιοθήκη-Αρχείο «Χαρίλαος Φλωράκης», α.μ. 526600, 1935: 22. Για το ιστορικό της έκδοσης του *Ριζοσπάστη*, βλ. https://www.rizospastis.gr/static.do?page=/history/r_history/r_history_01.jsp (Ανακτήθηκε 14/2/2020).

⁶⁹ [ΟΕΑΣ, Γ.] (1929), «Αστικός αθλητισμός και μιλιταρισμός», *Ριζοσπάστης*, 25 Απριλίου 1929: 3. Βλ. και «Σπορτ. Αντιφασίστες φρουροί», *Βιβλιοθήκη Νέου Δεσινιστή*, αρ. 14-15, ό.π.: 71-72.

⁷⁰ Η ΔΕΦΑ δημιουργήθηκε με διάταγμα του 1925 από το καθεστώς του Πάγκαλου με στόχο την υπαγωγή της λειτουργίας των γυμναστικών και αθλητικών συλλόγων κάτω από τον απόλυτο και αυστηρό έλεγχο του κράτους. Κύριο έργο της ΔΕΦΑ αποτελούσε η προπαγάνδα υπέρ της Εθνικής Φυσικής Αγωγής και της στρατιωτικής προπαιδευσεως των νέων. Βλ. σχετικά, Βλ. Τσούμας & Χουμεριανός 2022: 350.

⁷¹ Βλ. «Ο φασιστικός χαρακτήρας του εργατικού αθλητισμού», *Ριζοσπάστης*, 12 Δεκεμ-

Ωστόσο, οι συντάκτες των αναφερόμενων κειμένων δεν οριοθετούν τους στόχους του «αστικού» αθλητισμού σε περιορισμένα θεματικά και συγκυριακά πλαίσια. Στη δική τους οπτική, εκτός από τα προαναφερόμενα, οι «εργοδότες/καπιταλιστές» εκμεταλλεύονται την ανάγκη των νέων εργατών να γυμναστούν, ανάγκη που προκύπτει από τις εξοντωτικές συνθήκες εργασίας των τελευταίων. Χρηματοδοτούν την ίδρυση αθλητικών συλλόγων μετατρέποντάς τους σε προνομιακούς μηχανισμούς προπαγάνδας της αστικής ιδεολογίας. Με τον ίδιο τρόπο (χρηματοδότηση) εξαρτούν και μαζικά αθλητικά σωματεία που συμμετέχουν σε επίσημες διοργανώσεις.⁷² Μέσω αυτών ρυθμίζουν την εργατική νεολαία σε ελεγχόμενα από τους ίδιους ιδεολογικά, πολιτισμικά πεδία και αξίες, αποκόβοντάς την από διεκδικητικές δράσεις που θα ωθούσαν την ανάπτυξη ταξικών αγώνων με επαναστατικό προσανατολισμό.⁷³

Για τους συγγραφείς των κειμένων, ο «εργατικός» αθλητισμός, αν και δεν είναι πολιτική οργάνωση, εντούτοις, αποδέχεται τους σκοπούς των εργατικών αγώνων.⁷⁴ Έρχεται να απαντήσει στις διακηρύξεις του «άλλου» («αστικού») αθλητισμού και να προβάλλει τα ιδιαίτερα ταυτοτικά του στοιχεία.

Αυτό το εγχείρημα περιστρέφεται γύρω από τρεις βασικούς άξονες: ο πρώτος σχετίζεται με την υποχρέωση του να αποκαλύψει τις ψευδαισθήσεις περί «ουδετερότητας» του αθλητισμού που διασπείρουν οι «μεγαλοαστοί» μέσω της εμπλοκής τους με διάφορους αθλητικούς συλλόγους και οργανώσεις. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται και για την προσπάθεια θεσμικών φορέων όπως η ΕΠΟ ή ο ΣΕΓΑΣ να συνθέσουν αντιλήψεις περί «υπερταξικής» και «ουδέτε-

βρίου 1927: 1.

⁷² Ως τέτοιες αθλητικές οργανώσεις αναφέρονται: το «Τένις Γκλούμπ», το «Τούριγκ Γκλούμπ» (ΕΛΠΑ) και άλλες, όπως ο Παναθηναϊκός, Πειραιϊκός, Ολυμπιακός, Πανιώνιος κλπ. «στις οποίες προΐστανται διάφοροι έμποροι, βιομήχανοι ή τραπεζίτες». Στο ίδιο. Εκτός από αθλητικούς συλλόγους, οι «μεγαλοαστοί» θεωρείται ότι επιστρατεύουν και άλλες «μilitarιστικές» οργανώσεις, όπως η ΧΑΝ, ο προσκοπισμός κλπ. Βλ. Εργάτης αθλητής, «Ενάντια στον militarισμό και τον πόλεμο. Το πρώτο συνέδριο της ομοσπονδίας εργατικού αθλητισμού», *Ριζοσπάστης*, 26 Απριλίου 1930: 2.

⁷³ Ενδεικτική είναι και η παρακάτω αναφορά: «μέσα εκεί, να την οι αστικοί με φασιστικό χαρακτήρα σύλλογοι», παραπλανώντας τους εργάτες αθλητές, μπορούν «να τους κρατούν μακριά από τις ταξικές οργανώσεις, να τους ευνουχίζουν το ταξικόν τους ένστικτον και να πάρουν την Νεολαία μέσα στις γραμμές τους και διαπαιδαγωγούν μ' ένα φασιστικό και militarιστικό τρόπο», Βλ. Καΐκης 1929: 3.

⁷⁴ «Σπορτ. Αντιφασίστες φρουροί», *Βιβλιοθήκη Νέου Δεληνιστή*: 72. Ως σκοποί του εργατικού αθλητισμού ορίζονται: α) η ψυχαγωγία της εργατικής νεολαίας, β) η αντίδραση στην εκμετάλλευση των νεαρών εργατών, γ) η προετοιμασία «ρωμαλέων και γυμνασμένων προλετάρων για τον αγώνα της εργατικής τάξης», δ) η απόσπαση των νέων εργαζόμενων από την «ιδεολογική εθνικιστική επιρροή» που ασκούν πάνω τους οι «αστικοί» αθλητικοί σύλλογοι, ε) η οργάνωση νέων εργατών για να συμμετάσχουν «στον κοινό αγώνα κατά της πλουτοκρατίας». Στο ίδιο.

ρης» αθλητικής ιδεολογίας ώστε να αποκρύψουν τους προαναφερόμενους στόχους τους.⁷⁵ Η «υπερταξική αθλητική ιδεολογία» θεωρείται ότι εμφανίζει τον (αστικό) αθλητισμό ως «αντιφάρμακο» απέναντι στον «κίνδυνο του κομμουνισμού», απομακρύνει την εργατική νεολαία από τους ταξικούς αγώνες και κατά συνέπεια συμβάλλει στην αναπαραγωγή των σχέσεων εκμετάλλευσής της.⁷⁶ Ο δεύτερος άξονας συνδέεται με τη συμβολή του εργατικού αθλητισμού στην ανάπτυξη «ταξικής συνειδητοποίησης» της εργατικής νεολαίας, ώστε να καταπολεμήσει τις σχέσεις εκμετάλλευσής της. Ο τρίτος άξονας αφορά το εγχείρημα των «κόκκινων σπορ» να προετοιμάσουν σε ιδεολογικό επίπεδο τη νεολαία προκειμένου να αγωνιστεί ενάντια σε κάθε πόλεμο.⁷⁷ Στο επίκεντρο αυτής της ανάλυσης αναδεικνύεται η προετοιμασία της «παγκόσμιας μπουρζουαζίας» για έναν καινούργιο ιμπεριαλιστικό πόλεμο ενάντια στην ΕΣΣΔ. Μάλιστα αυτός ο πόλεμος γίνεται αντιληπτός ως καθοριστικός όσον αφορά την επίτευξη των στόχων της «κυρίαρχης τάξης». Το εν λόγω ζήτημα συσχετίζεται «[...] με τη ζωή, την πάλη και την τύχη κάθε εργάτη, κάθε εργάτη αθλητή», στον βαθμό που «οι αθλητικές οργανώσεις και τα σπορ» διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο για την προπαρασκευή του «ιμπεριαλιστικού πολέμου».⁷⁸

Η προβολή του εργατικού αθλητισμού ως μέσου αποτροπής της χρήσης της σωματικής άσκησης για παραγωγή νέων στρατιωτών όπως και ως μέσου ματαίωσης του «μιλιταριστικού σχεδίου», τον εγγράφει σε ένα νέο πλαίσιο αξιών το οποίο θεωρείται ότι υπερέχει εκείνου των «αστικών» αξιών, που συνδέονται με τον «ουδέτερο» αθλητισμό (πχ. ευεξία, υγεία, ανταγωνισμός, υπερηφάνεια για τους αθλητές του έθνους, κλπ.). Η δικαίωση των νέων αξιών επέρχεται με την εναντίωση της νεολαίας στον «επίσημο» αθλητισμό, ο οποίος χρηματοδοτείται από τον «τίμιο ιδρώτα της εργατικής τάξης» για να τη διαπαιδαγωγεί με μιλιταριστικό τρόπο και να την κατευθύνει ενάντια στα δικά της συμφέροντα.⁷⁹ Μέσα σε αυτό το νοηματικό πεδίο η έννοια του αθλητισμού αναβαπτίζεται, αφού πλέον υπερασπίζεται πανανθρώπινες αξίες, όπως είναι η διατήρηση της ειρήνης και η επικράτηση του «δικαίου».

Τέλος, στη συγγραφική δράση συγκαταλέγεται και η δημοσίευση κειμένων που ενημερώνουν για τα «επιτεύγματα» του «κόκκινου σπορ» στην

⁷⁵ Η «αθλητική ουδετερότητα» αποκαλείται «ωραία ετικέτα», η οποία αποκρύβει τις έντονες σημάνσεις που κυριαρχούν στο ιδεολογικό υπόβαθρο των αθλητικών σωματείων και θεσμών, στον βαθμό που ελέγχονται από «επιφανείς» εκπροσώπους της αστικής τάξης. Βλ. «Ο φασιστικός χαρακτήρας του εργατικού αθλητισμού», *Ριζοσπάστης*, περίοδος Γ΄, χρόνος Α΄, 478, 12 Δεκεμβρίου 1927: 1.

⁷⁶ ΟΕΑΣ, Γ. (1929), «Αστικός αθλητισμός και μιλιταρισμός», *Ριζοσπάστης* ό.π.: 3.

⁷⁷ Όπ.π.

⁷⁸ [Κοντός], «Η προετοιμασία του νέου πολέμου και οι αθλητικές οργανώσεις», *Ριζοσπάστης*, περίοδος Γ΄, χρόνος ΙΒ΄, 20 Ιουλίου 1929: 1.

⁷⁹ Στο ίδιο.

ΕΣΣΔ, τα οποία θεωρούνται δηλωτικά της υπεροχής του «εργατικού» αθλητισμού απέναντι στον «αστικό». Μεταξύ των άλλων αναφέρονται βιογραφικά στοιχεία διαπρεπών σοβιετικών αθλητών, περιγραφές αθλητικών υποδομών στη Σοβιετική Ένωση (σε πανεπιστήμια, πάρκα κουλτούρας, εργοστάσια, «σοβχόζ», «κολχόζ»), ενώ διακηρύσσονται και συνθήματα του «Σοβιετικού σπορ».⁸⁰

6. Επίλογος

Το άρθρο εστίασε στην παρατήρηση κάποιων μορφών δράσης του «εργατικού» ή «εργατοαγροτικού» αθλητισμού ως φαινομένου που συνδέεται με την οργανωμένη παρέμβαση του ΚΚΕ στον αθλητισμό, στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Μέσα σε ένα οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον που συμβάλλει στην ανάπτυξη και μεγέθυνση του αθλητισμού στην Ελλάδα της περιόδου, το ΚΚΕ, κάτω από δύσκολες συνθήκες, επιχειρεί να αξιοποιήσει τις αθλητικές δράσεις και συσσωματώσεις για να μεταλαμπαδεύσει ιδεολογικές του θέσεις και αρχές. Η προσπάθεια αυτή στηρίζεται, κυρίως, στη διαχείριση προσαρμοσμένων στρατηγικών πλάνων, εκπονημένων είτε από την Κόκκινη Αθλητική Διεθνή είτε από την Ομοσπονδία Εργατοαγροτικού Αθλητισμού. Οι σημασίες που αποδίδουν οι κομμουνιστές της περιόδου στις αθλητικές δραστηριότητες, φανερώνουν την αναγνώριση του αθλητισμού ως κοινωνικού πεδίου που προσελκύει σημαντική μερίδα της νεολαίας και γενικότερα των λαϊκών στρωμάτων.

Οι δράσεις του «κόκκινου σπορ» εγγράφονται σε δύο επίπεδα. Το πρώτο αφορά την προσπάθεια να αξιοποιηθεί η υφιστάμενη οργανωτική δομή του αθλητισμού προκειμένου να επεκταθεί η όποια επιρροή των κομμουνιστών στον ευρύτερο δημόσιο χώρο. Με βάση τα προηγούμενα, οι αθλητικοί εργατικοί σύλλογοι που ιδρύονται κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και ενσωματώνονται στη δύναμη της ΟΕΑ, έχουν στόχο την πολιτική παρέμβαση, ενώ ως συλλογικά υποκείμενα διεκδικούν ορατότητα στη δημόσια σφαίρα. Ο οργανωτικός σχεδιασμός της πολιτικής τους δράσης αποβλέπει αρχικά στον εντοπισμό, την προσέγγιση και συσπείρωση όσων συμμερίζονται ή συμπάσχουν τις ιδέες του κομμουνιστικού κινήματος, ενώ στη συνέχεια στη συμπίευσή τους με αυτό, μέσω της συμμετοχής τους σε τοπικές αθλητικές οργανώσεις. Βασική προϋπόθεση για την ευόδωση του εγχειρήματος είναι η διεκδίκηση της αναγνώρισης των εργατικών αθλητικών σωματείων ως φορέων

⁸⁰ Βλ. «Το καλλιτεχνικό λεύκωμα της “Νεολαίας” σας παρουσιάζει την απόφοιτο της σχολής της Μόσχας σ. Κουντελσκάγια εργοστασιακή εργάτρια, στο χορό του μπαλονιού», *Μπροσούρα Η Νεολαία του 1935. Ζωή και Εικόνες 1935, χρονιάτικη έκδοση της εφ. Νεολαία*, ό.π.: 49, «Σοβιετικό Σπορ», στο ίδιο: 56. Ενδεικτικά είναι τα συνθήματα «Να καταρτίσουμε τα ρεκόρ του αστικού σπορ» και «Ανώτατη τεχνική του σπορ στις μάζες», στο ίδιο.

ιδιαίτερων πολιτικών ταυτοτήτων και της καθιέρωσής τους στις ορατότητες των τοπικών κοινωνιών.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, οι εμπλεκόμενοι προβάλλουν έναν εναλλακτικό αθλητισμό, την ταυτότητα του οποίου νοηματοδοτούν με στοιχεία προερχόμενα από το αξιακό και ιδεολογικό οπλοστάσιο του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος της περιόδου. Η νέα αυτή νοηματοδότηση προσδίδει νέες σημασίες στην αθλητική δραστηριότητα. Η τελευταία αποκτά νέο περιεχόμενο, εντάσσοντας τις χρήσεις της στον σκοπό του «προλεταριακού αγώνα» και του κομμουνιστικού κινήματος. Με άλλα λόγια, ο εργατικός αθλητισμός αναδεικνύει την ιδιαίτερή του ταυτότητα διακηρύσσοντας την πολιτική και κοινωνική του διάσταση. Η οπτική αυτή έρχεται να απαντήσει σε θεάσεις που αναφέρονται στην ταυτότητα του «αστικού» αθλητισμού, ο οποίος γίνεται αντιληπτός ως κοινωνική πρακτική «ουδέτερη», «αντικειμενική», η οποία διατηρεί αποστάσεις από τα πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά τεκταινόμενα.⁸¹

Μέσα σε μια περίοδο κατά την οποία σημειώνονται έντονες κινητικότητες στους εργατικούς πληθυσμούς καθώς και αλλεπάλληλες οσμώσεις γύρω από τα πολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά του εργατικού κινήματος, το εννοιολογικό περιεχόμενο της δράσης του εργατικού αθλητισμού είναι περίπου ρευστό. Η διαχείριση των μορφών δράσης του από τους εμπλεκόμενους, όπως και η απόδοση νοήματος σε αυτές αποδεικνύονται αρκετά δύσκολα εγχειρήματα.⁸² Επιλέγεται συνήθως η κοινοποίηση θέσεων και απόψεων από διεθνείς οργανώσεις του κομμουνιστικού κινήματος της εποχής (Κομμουνιστική Διεθνής, Κόκκινη Αθλητική Διεθνής). Οι διεργασίες μεταφοράς τους στην ελληνική πραγματικότητα και ο τρόπος προβολής τους ανάγεται στις ευρύτερες ιδεολογικές στρατηγικές και στις διαδικασίες επαναδιαπραγμάτευσής τους στο εσωτερικό του ΚΚΕ.⁸³ Ωστόσο, διαφαίνεται ότι το ΚΚΕ δεν προβάλλει μια δική του εργατική αθλητική ταυτότητα σε αντιπαραβολή με την ταυτότητα του «ρεφορμιστικού» (σοσιαλδημοκρατικού) εργατικού αθλητισμού, αφού τη συγκεκριμένη περίοδο στην Ελλάδα δεν αρθρώνεται οργανωμένος σοσιαλδημοκρατικός λόγος σχετικά με το ζήτημα.⁸⁴ Οι αθλητικές δράσεις εντάσσονται στις διαδικασίες της «ταξικής πάλης» αναδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο την ταυτότητα του «εργατικού» αθλητισμού σε αντιπαραβολή με τον «αστικό».

Στο σύνθετο εγχείρημα που είναι η μελέτη του εργατικού αθλητισμού σε

⁸¹ Για αυτή την οπτική, βλέπε ενδεικτικά, Ζαϊμάκης & και Φουρναράκη (επιμ.) 2015: 15-16.

⁸² Τσούμας & Χουμεριανός 2022: 356.

⁸³ Βλ. Choumerianos & Tsoumas 2023, ή γενικά, Δάγκας 2003: 155- 201, Φαράκος 2004, Παλούκης 2003: 203-243.

⁸⁴ «Επίσης ρεφορμιστικό κίνημα αθλητισμού δεν υπήρχε ούτε και υπάρχει», Βλ. «Σπορτ. Αντιφασίστες φρουροί», Βιβλιοθήκη Νέου Λενινιστή, αρ. 14-15, όπ.π.: 72.

διάφορες περιστάσεις και συγκυρίες, πολλά ερωτήματα παραμένουν ανοιχτά και μέλλει να απαντηθούν.

Βιβλιογραφία

- Albanidis, E. & P. Ioannidis (2014), “The role of sport in the totalitarian regime of Metaxas in Greece (1936-1941) compared to National Socialism in Germany”. *Aloma. Revista de Psicologia, Ciències de l'Educació i de l'Esport*, 32/2, 2014: 15-23.
- Γάσιος, Γ. (2015), «Η διάδοση του ποδοσφαίρου στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου», στο, Γ. Ζαϊμάκης και Ελ. Φουρναράκη (επιμ.), *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα. Κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια: 236-242.
- Choumerianos, M. & S. Sakellaropoulos (2019), “On the apologia by the leader of the Communist Party of Cyprus Charalambos Vatyliotis (Vatis) to the Comintern concerning the stance of the CPC in the uprising of 1931”, *Twentieth Century Communism*, Issue 16: 103-124.
- Choumerianos, M. & Th. Tsoumas, (2023), “Accounts of ‘worker’ and ‘bourgeois’ sport in Greek Interwar Communist Publications (1926-1936)”, in, *European Studies in Sports History, Official Journal of the European Committee for Sports History (CESH)*, Rouen: Presses universitaires de Rouen et du Havre (υπό δημοσίευση).
- Δάγκας, Αλ. (2003), «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος: Ελληνικό Τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», στο, Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} Αιώνα. Μεσοπόλεμος 1922-1940, τόμος β΄, μέρος 2^ο*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Dagkas, Al. (2004), “Le sport ouvrier en Grèce pendant l'entre-deux-guerres. Le cas de Thessalonique”, *Études Balkaniques*, no. 11, Jan. 2004: 145-176.
- Ελεφάντης, Ά. (1976), *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ζαϊμάκης, Γ. & Ελ. Φουρναράκη (επιμ.) (2015), *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα. Κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Gounot, A. (2001), “Sport or Political Organization? Structures and Characteristics of Red Sport International 1921-1937”, *Journal of History*, vol. 28: 23-39.
- Grant Jarvie, Dong-Jhy Hwang & Mel Brennan (2008), *Sport, Revolution and the Beijing Olympics*, Oxford: Berg: 71.
- Καϊκής, Γ. (1929), «Το εργατικό σπορ και η εργατοχωρική νεολαία», *Ριζοσπάστης* (9 Ιουνίου 1929).
- Καλαφάτης, Θ. (1998), «Ποδόσφαιρο και Πολιτική. Προσεγγίσεις ενός φαινομένου από την Αριστερά (1922-1950)», *Η Καθημερινή*, Ένθετο Επτά Ημέρες (4 Οκτωβρίου 1998): 30-31.
- Katsourides, Y. (2014), *The History of the Communist Party in Cyprus. Colonialism, Class and the Cypriot Left*, London-New York: I.B.Tauris & Co L td.

- [Κοντός] (1929), «Η προετοιμασία του νέου πολέμου και οι αθλητικές οργανώσεις», *Ριζοσπάστης*, περίοδος Γ΄, χρόνος ΙΒ΄ 6222 (2ο Ιουλίου 1929), σ. 1.
- Κουλούρη, Χρ. (1997), *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς-Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ.
- Κυπριανός, Π. & Μ. Χουμεριανός (2009), *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, Αθήνα: Διόνικος.
- Λαδάς, Γ. (1934), «Μεγαλύτερη προσοχή στον εργατικό αθλητισμό», *ΚΟΜΕΠ*, αρ. 6. (15/3).
- Λαμπράκης, Κ. (2013), «Η παρέμβαση του ΚΚΕ στον αθλητισμό την περίοδο του Μεσοπολέμου (1927-1935)» (DOC) Η παρέμβαση του ΚΚΕ στον αθλητισμό την περίοδο του Μεσοπολέμου | Konstantinos Lamprakis - Academia.edu.
- Λιάκος, Α. (1993), *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Λιβιεράτος, Δ. (1996), *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα 1932-1936*, τ. Δ΄, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Μανιτάκης, Π. (1962), *100 χρόνια Νεοελληνικού Αθλητισμού 1830-1930*, Αθήνα.
- Μηλιός, Γ. (2010), «Η ελληνική οικονομία κατά τον 20^ο αιώνα», στο Α. Μωυσίδης & Σ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19^ο και 20^ο αιώνα*, Αθήνα: Τόπος.
- Μπαλτάς, Α. (2021), *Προσφυγικά αθλητικά σωματεία στο Μεσοπόλεμο, 1922-1940*, Αθήνα: Εκδόσεις Μπαλτά.
- Μπ., Ό. (1933), «Οι οργανωτικές υποδείξεις της XII ολομέλειας της Ε.Ε. της Κ.Δ.», *ΚΟΜΕΠ*, αρ. 6 (15/3).
- [ΟΕΑΣ, Γ.] (1929), «Αστικός αθλητισμός και милитаризμός», *Ριζοσπάστης* (25/4/1929).
- Παλούκης, Κ. (2003), «Η αριστερή αντιπολίτευση στο ΚΚΕ», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα. Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμος Β΄, μέρος 2^ο, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Παπαδημητρίου, Δ. (2012), *Τα χρόνια της κρίσης στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Ασίνη.
- Πετρόπουλος, Γ. (1997), «Κόκκινη Συνδικαλιστική Διεθνής», *Ριζοσπάστης*, (24 Ιουλίου 1997), <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=3617643>.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1993), «Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα. Μια ιστορική τυπολογία», στο, Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.) *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Κριτική.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2003), *Κείμενα Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας*, Αθήνα: Διόνικος.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. & Μ. Χουμεριανός (2020), «Σχετικά με την "απολογία" του ηγέτη του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου Χ. Βατυλιώτη (Βάτη) στην Κομιντέρν, γύρω από τη στάση του Κόμματος στην εξέγερση του 1931», στο, *Θέσεις*, 150 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2020): 125-156.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. & Μ. Χουμεριανός (2021), *Η εξέγερση του 1931, η στάση του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου και η Γ΄ Διεθνής*, Αθήνα: Τόπος.
- Τσιντζιλώνης, Χρ. (1989), *ΟΚΝΕ 1922-1943: Δερινιστικό μαχητικό σχολείο των νέων*, Αθήνα:

Σύγχρονη Εποχή / Οδηγητής.

- Τσιντζιλώνης, Χρ. (2001), «Κομμουνιστική Επιθεώρηση: 80 χρόνια στο μετερίζι του πολιτικο-ιδεολογικού μετώπου», ΚΟΜΕΠ, τ. 2, <https://www.komep.gr/m-article/6b9e8c8d-ff2b-11e9-95d7-3ed1504937da/>
- Tsiptsios, L. (2018), *Le PAOK et l'élite de la Ville. Sport, refuges et venizelisme dans la Thessalonique de l'entre-deux-guerres (1922-1936)*, Mémoire de Master 1 en histoire des relations internationales et des mondes étrangers, Paris, Université Paris I (Pantheon Sorbonne).
- Τσούμας, Θ. (2016), *Η Γυμναστική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (1834-1936). Από τις σωμασκίες στη σωματική αγωγή*, Πάτρα: Opportuna.
- Τσούμας, Θ. & Μ. Χουμεριανός (2017), *Επαγγελματισμός και συνδικαλισμός στο ποδόσφαιρο 1975-1982*, Πάτρα: Opportuna.
- Τσούμας, Θ. & Μ. Χουμεριανός (2022), «Αθλητισμός και πολιτικές ταυτότητες: εργατικός αθλητισμός και συλλογικές δράσεις στο Βόλο του Μεσοπολέμου», στο, *δοκιμές*, τ. 25-26: 333-366.
- Φαράκος, Γ. (2004), *Σχέσεις ΚΚΕ και Διεθνούς Κομμουνιστικού Κέντρου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Χουμεριανός, Μ. (2003), «Από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ. Το εργατικό κίνημα στο Μεσοπόλεμο», στο, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τομ. 7^{ος}, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα: 47-64.
- Wheeler, R. (1978), "Organized Sport and Organized Labour: The Workers' Sports Movement", *Journal of Contemporary History*, Vol. 13, No. 2, Special Issue: Workers' Culture.